Eva-Lotta Hultén

Varför så x-trem?

Varför så x-trem?

Varför så x-trem?

Av: Eva-Lotta Hultén
Projektledare: Hanna Cederin
Grafisk form: Pernilla Förnes
Tryck: Norrmalms tryckeriet, sep 2018

Innehåll

Förord 4

Bokens bilder 10

Att vara människa 12

- Vem blir extremist? 16
- Vilka slutsatser kan vi dra? 26
- Vad är våldsbejakande extremism? 30
- Radikaliseringen 36
- Jag var extremist 42

Faktorer som verkar i negativ riktning 48

- Lydnad och hierarkier 50
- Social anpassning 60
- Vi- och domtänkande, avhumanisering och demonisering 68
- Värderingar 78
- Att motverka våldsbejakande extremism i skola och ungdomsverksamhet 86
- Att låta varje elev bli den bästa versionen av sig själv 96

Faktorer som verkar i positiv riktning 102

- Empati och känsla av samhörighet 104
- Goda förebilder 112
- Att vara modig 118
- Att kunna och vilja påverka 120
- Psykisk självständighet och konsten att ifrågasätta 128
- Social trygghet 136
- ”Var respektfullt nyfiken” 140
- Att bli vi - Tolerans-kursen i Kungälv 144
- Multi-narrativ i Lerum 150
- Ett gott samtalsklimat i klassrummet 154
- Några ord om att möta den redan fullfjädrade extremisten 158

Övningar och diskussioner 162

Litteratur-förteckning och tips 176

Förord

DENNA BOK KOMMER ur projektet ”Varför så x-trem?” som bedrivs av Ung utan pung med stöd av Arvsfonden sedan 2017. Ung utan pung är en teatergrupp som funnits sedan 1981 i Högdalen och Rågsved i södra Stockholm. Det började med ungdomar på en fritidsgård som ville göra filmer och gjorde det, snart hade man också satt upp musikteaterföreställningen ”Ung utan pengapung” som handlade om en tjej som drog på tågluff och tappade sin plånbok. Sedan dess har mängder av ungdomar i flera generationer gjort produktioner, låtar, sketcher, filmer och projekt under samma namn. Idag handlar det framför allt om föreställningar och workshops för skolelever och barn som spelas på turné över hela landet.

PRECIS SOM DEN första föreställningen börjar allt Ung utan pung gör med ett obekvämt dilemma och en vilja att i gemenskap med publiken diskutera och leta lösningar med teater, musik och skratt. Genom föreningens historia har man plockat upp trådar om alltifrån rasism, sex, jämställdhet och bråk i tvättstugan till demokrati och droger. Att Ung utan pung bestämde sig för att göra en musikteater om våldsbejakande extremism är därför inte förvånande.

VÅLDSBEJAKANDE EXTREMISM ÄR ett av dagens ungdomsgenerations allra svåraste och mest obekväma dilemman. Det spänner över alla delar av samhället, inte minst genom terrorismens själva definition – att skapa skräck i vardagen. Förutom konkreta dåd väcker också utvecklingen globalt och i Sverige frågor om polarisering, klyftor, våld och skillnader i åsikter, kultur och tro.

VI I UNG utan pung tror att teater kan knyta samman människor och det står i motsats till våld som ju delar upp, men det finns inga pekpinnar i projektet. Med teaterföreställningen visar vi en berättelse där människovärdet kompromissas bort och personer skadar sig själva och andra. Vi utmanar publiken till att fråga sig vad som kunde gjorts annorlunda och var gränsen passerades.

DE MÅNGA EXEMPLEN på ideologiskt motiverat våld förr och nu visar att den enda gemensamma nämnaren för dessa rörelser är att de består av människor, men på samma sätt vet vi att det som stoppat eller hindrat våldet också varit människor. Därför vill vi inte fokusera på någon särskild -ism, varken politiskt eller religiöst, utan fokuserar på just våldet och utforskar rätt och fel. När det blir fel beror det ju på att någon skadas, men när passeras den gränsen och vem bär ansvaret? Vi hoppas att den frågan ska besvaras i dialog inom och mellan de som kommer i kontakt med projektet.

FÖR ATT VÅRT avtryck med ”Varför så x-trem?” ska nå hela vägen till våra målgrupper – ungdomar och vuxna som träffar ungdomar i sin vardag – valde vi också att ge i uppdrag åt författaren och journalisten Eva-Lotta Hultén att skriva en bok om våldsbejakande extremism och hur den kan förebyggas. Resultatet håller du nu i din hand (eller i din skärm). Den här boken vänder sig till dig som arbetar med ungdomar på något sätt, kanske på en fritidsgård, i ett klassrum eller med familjer.

DEN HÄR BOKEN bidrar med ett stort antal berättelser som kan sägas handla om våldsbejakande extremism, men som sinsemellan är väldigt olika och många gånger inte alls stämmer med den idé som förmedlas i snabba tidningsrubriker eller politiska debatter. Exemplen kommer från IS, högerextrema och stalinister, men också från den svenska Försvarsmakten, pingströrelsen och internatskolor.

DEN RÖDA TRÅDEN är inte uppenbar, och det är den viktigaste insikten för den som vill förstå och motverka våld i handling och ideologi. Att ha en färdig och fyrkantig föreställning om hur en så kallad extremist ser ut och beter sig kan i själva verket stärka våldsamma drivkrafter – ett vanligt skäl hos den som söker sig till våldsbejakande rörelser är att uppleva sig fördomsfullt bemött av sin omgivning. Dessutom kommer felaktiga föreställningar hindra oss från att upptäcka allvarliga situationer som inte stämmer in i mallen. Hos dig som läsare kan det väcka frustration – vem vill inte ha en checklista? Jag hoppas att det ändå kommer utveckla ditt förhållningssätt, och väcker hopp om att det finns minst lika många vägar bort från våldsbejakande extremism, som det finns in i den.

VÅR FRÄMSTA MÅLSÄTTNING är att nå fram till den brokiga grupp som följer snarare än de som leder. De som rekryteras snarare än de som rekryterar. Trots att många av oss aldrig kommer att komma i kontakt med en ledarfigur inom en våldsbejakande extrem grupp, kan vi inte undgå att träffa på de människor som ledarna är beroende av – de som legitimerar, normaliserar och underblåser. Om inte som regelrätta medlemmar så åtminstone i egenskap av den som klickar på ”gilla”, den som håller med och hejar på eller på något annat sätt stärker och legitimerar. Den som följer med, ”hakar på” eller helt enkelt inte aktivt låter bli att göra det är svår att identifiera just på grund av sin passivitet. Det gör att målgruppen blir mycket bred, och att avstampen för arbetet blir mycket tidig. Alla kan delta i det arbetet.

BLI INTE FÖRVÅNAD om du som läsare, trots att du troligen inte alls identifierar dig som en våldsbejakande extremist, ändå slås av igenkänning när du läser om de olika mekanismer och händelseförlopp som boken beskriver. Förståelse och empati är utnötta begrepp, men kan knappast sägas ha spelat ut sin roll i en tid när hot och hat kopplat till ursprung, hudfärg och tro ökar i omfattning och styrka. Det är olyckligt att många blandar ihop begreppet ”empati” med ”sympati” – att förstå någon är inte detsamma som att tycka om den. Med projektet vill vi också visa att en viktig utgångspunkt för att känna igen sig i någon som agerar våldsamt eller våldsbejakande är att skilja på person och handling. Om ens avsikt är att en person ska sluta med det destruktiva, kommer det underlättas om man också förväntar sig att hen kan välja att agera på ett annat sätt. Att bidra till en sån förändring blir i sin tur enklare om man istället för att betrakta personen som väsensskild från ”oss” andra, letar efter det vi har gemensamt – ont såväl som gott.

ATT VI ALLA utsätts för och riskerar att bidra till destruktiva processer ger oss också verktyg att hjälpa varandra undan att skadas och att skada. Som hjälp har författaren Eva-Lotta Hultén sammanställt forskning om vad som kan förmå människor att begå grymma handlingar, liksom om vad som kan hindra oss. Dessutom får du i bokens första delar med dig aktuell forskning om vad som kan sägas fungera när det kommer till att förebygga våldsbejakande extremism genom ungdomsverksamheter så som skolan.

JAG HOPPAS ATT denna bok kommer ge dig som läsare råg i ryggen och mod att använda dig av dina erfarenheter av att vara människa, att vara ofullkomlig, trampa snett och att hitta tillbaka till dig själv.

Till sist några råd under läsningen:

- Denna bok behöver inte läsas från pärm till pärm utan känn dig fri att bläddra fram och tillbaka efter behag och behov. Den presenterar ingen sammanhållen metod, och det är upp till dig som läsare att dra de slutsatser som kan vara relevanta i just de situationer som du ställs inför.

- Du som har ont om tid kan läsa sammanfattningar i början av varje kapitel.

- Du som vill fördjupa dig ännu mer hittar tips längst bak, och referenser och källor längst ner på den sida som de förekommer på.

- Missa inte att det finns förslag på övningar sist i boken, som du kan använda i din verksamhet. Tveka inte heller att använda utdrag ur boken som diskussionsunderlag med ungdomar.

- Denna bok ska ses som en översiktlig sammanställning av relevanta idéer och kunskaper kring förebyggande av våldsbejakande extremism i ett tidigt skede, och ska inte användas i akuta eller allvarliga situationer. Det ska finnas handlingsplaner eller liknande överenskommelser inom varje verksamhet som ledande personer ansvarar för. Om du misstänker att någon är på väg att skadas eller göra något brottsligt bör du vända dig till överordnade inom verksamheten, expertis och/eller myndigheter så som Socialstyrelsen, Skolverket eller Polisen.

Hanna Cederin, projektledare hos **Ung utan pung**

Ett stort tack till de personer som ingått i referensgruppen under framtagandet av boken:

Leila Baksi, socionom och säkerhetsstrateg
Elisabeth Biström, lärare
Katarina Cederin, psykolog
Carl-Göran Gustafsson, dramapedagog och fritidsledare
Marcus Herz, docent i socialt arbete vid Malmö Universitet
Christina Kiernan, samordnare mot våldsbejakande extremism hos Stockholms stad
Karl Lindemalm, psykolog
Tove Pehrsson, lärare
Lars Stiernelöf, lärare och projektledare Brottsförebyggande Centrum i Värmland

Bokens bilder

Bilderna i denna bok är valda för att väcka reflektion och känslor. De presenteras avsiktligt med väldigt lite information för att låta dem själva tala. Träna gärna dina elevers medkänsla, förmåga till samhörighet och igenkänning, eftertanke och nyfikenhet genom att visa dem starka bilder, dessa eller andra, helt utan information. Samtala om vad ni ser, vad bilden får dem att känna, var de tror att den kommer ifrån och vilken tid. Avsluta med att berätta mer om bilden, eller ge eleverna så mycket information om den att de själva kan leta upp den och skaffa mer kunskap.

Sid 35:
Villette, Paris 1932 foto Henri Cartier-Bresson

http://68.media.tumblr.com/tumblr_m6ouaa9rmt1qdjto7o1_1280.jpg

Sid 58:
Illustration: Pernilla Förnes med inspiration av Princeton 1893 Snöbollskrig:

https://imgur.com/gallery/TKXVW

Sid 80:
Magnus Wennman

https://www.dn.se/nyheter/sverige/har-ar-vinnarna-i-arets-bild/

Sid 110:
Någonstans i Europa, 2016, foto Magnus Wennman, ur serien Där barnen sover:

http://www.kamerabild.se/nyheter/foto/rets-bild-2016-h-r-r-alla-vinnarbilderna

Sid 126:
Illustration: Pernilla Förnes med inspiration av Pojke med sin döda bror, Japan 1945, foto Joe O'Donnell:

https://rarehistoricalphotos.com/japanese-boy-standing-attention-brought-dead-younger-brother-cremation-pyre-1945/

Övriga foton:
Sid 42:
Nicke Johansson

Sid 118:
Lena Katarina Johansson

Sid 140:
Leila Baksi

Att vara människa

”När du saknar en identitet så kommer du söka efter en identitet, så enkelt är det. När du är utanför samhället så vill du gärna komma in på något sätt, du vill betyda någonting.” Så säger en ung människa vars vänner varit involverade i våldsbejakande extremism.[1] Kanske är detta denna boks allra viktigaste slutsats: vi; du, jag och alla andra, vill höra till och vi kommer göra vad vi kan och behöver för att få det behovet tillfredsställt.

Våldsbejakande extremism leder tankarna till fanatism, terrorism, död och underminering av demokratin. Dessa hot mot vårt samhälle är verkliga och kan naturligtvis kännas mycket skrämmande. Men för att motverka att människor dras in i våldsbejakande, extrema rörelser räcker det inte att fördöma, vi måste förstå vad det är som lockar och förleder, och vi måste veta vad som stärker människor i att välja andra, mer konstruktiva vägar.

Benägenheten att demonisera dem som begår illdåd och glorifiera dem vi sätter vårt hopp till är stark. Världen verkar mer begriplig om den målas i svartvitt och vi får tro att onda händelser är resultat av onda intentioner, att onda handlingar begås av onda människor. Då tillåts vi stanna vid att tänka att ”Om hemskheter begås av onda människor så är det ingen risk att jag skulle begå övergrepp för jag är ju snäll.” Men vi har alla kapacitet till både välvilliga och konstruktiva handlingar, och till destruktiva och skadliga. Människan är komplex. En av de vänner Anton Lundin Pettersson, som begick dådet på Kronans skola i Trollhättan, umgicks med via nätet beskriver honom som ”blyg, tystlåten, snäll, osjälvisk och omtänksam” och menar att han ”satte andra före sig själv.” Ingen människa är ett monster. Någonstans längs vägen hade någon eller något antagligen kunnat påverka Anton Lundin Pettersson att göra annorlunda val än de som ledde till både andras och hans egen död. Gränsen mellan gott och ont går inte mellan människor utan inne i varje människa.

Att förebygga våldsbejakande extremism är att bedriva ett arbete för människor, snarare än mot människor. Hur kan vi leva tillsammans?

Skälen till destruktiva handlingar går att hitta både i individens omständigheter och i den mänskliga psykologin. Insikter om detta är grunden för ett effektivt förebyggande arbete mot våldsbejakande extremism. Mycket handlar om att skapa förutsättningar för självförståelse och för positiva gemenskaper samt om att bygga ett demokratiskt, inkluderande samhälle för alla. Att förebygga våldsbejakande extremism är att bedriva ett arbete för människor, snarare än mot människor. Hur kan vi leva tillsammans?

För ett gott förebyggande arbete mot våldsbejakande extremism i skolan måste vi kanske också lämna idéer om att faktakunskaper om historia och demokrati räcker. Filosofen Hegel konstaterade en gång att ”Det enda vi lär av historien är att vi inget lär av historien”. Mycket tyder på att den tro som finns på historiekunskaper som räddning undan förtryck, krig, folkmord och odemokratiskt styre är felaktig. I början av 60-talet genomförde socialpsykologen Stanley Milgram experiment där han fick försökspersoner att utföra vad som inte kan beskrivas som annat än tortyr mot andra människor, bara för att en man i vit rock sa åt dem att göra det. De flesta av hans försökspersoner var mer än tillräckligt gamla för att minnas vad som skett under andra världskriget, då vanliga människor förmåtts att döda sina medmänniskor. Det hindrade dem inte från att delta i ett experiment där många av dem faktiskt trodde att de höll på att döda en annan människa. Lika lite som historiekunskaper i sig själva hindrar oss från att upprepa historien hjälper teoretisk kunskap om demokrati oss att bli demokrater i praktiken. Vi måste leva demokratin för att kunna utöva den. Faktakunskaper kan bli meningslösa om de inte följs upp med att få uttrycka tankar, känslor och reflektioner om hur vi själva skulle ha reagerat och i konkreta övningar tränar vår empati och vår förmåga att tänka och handla självständigt, och ges möjligheter att känna samhörighet med andra människor.

Vi är flockdjur och mycket påverkbara av de grupper och situationer vi hamnar i och de personer vi uppfattar som auktoriteter. Vi anpassar oss och lyder för att få vara en del av gemenskapen. Det här gäller såväl för den som deltar i mobbning som den som dras in våldsbejakande extremism.

Samtidigt som vi är flockdjur står vi ensamma med ansvaret för våra liv och måste använda våra egna förmågor för att ge livet mening. För den som formats till osjälvständighet och underkastelse kan en sådan insikt kännas skrämmande och kanske skapa ångest. Men att vi ensamma har ansvaret för våra liv och handlingar betyder inte att vi är frikopplade från andra människor (och behöver inte betyda att en religiös tro blir omöjlig). Tvärtom kan det skapa en större känsla av gemenskap med andra om vi uppfattar att vi har ett ansvar också för varandras välbefinnande.

En förutsättning för att känna ansvar för, och delta aktivt i sin omgivning är att man ser sammanhangen omkring sig och känner sig som en del av dem. Det handlar om begriplighet, hanterbarhet och meningsfullhet[2]. Samma faktorer har också stor betydelse för vår förmåga att lära in. Vi både mår bra och lär bra av att ha en känsla av sammanhang. Det ger insikt om att det vi gör och säger har betydelse för vår omgivning och stärker vår lust och förmåga att samarbeta för att nå mål tillsammans med andra.

Vi både mår bra och lär bra av att ha en känsla av sammanhang.

Våra föreställningar om den mänskliga naturen formar också vårt sätt att bete oss. Människor som får höra att de är godhjärtade blir mer hjälpsamma och mer benägna att donera pengar, blod eller avsätta tid för frivilligt socialt arbete. Får vi höra att vi är goda blir vi goda, får vi höra motsatsen tenderar vi att leva upp till det också. Ett samhälle som förespråkar osjälviskhet, empati och samarbete skapar en sådan kultur. Ett samhälle som i stället bygger på att människan är konkurrensinriktad och egoistisk kommer få se människor leva upp till de föreställningarna. Den här boken handlar om hur man hjälper

1 Barnombudsmannens rapport **Barns och ungas erfarenheter av våldsbejakande islamistisk extremism**, 2018

2 Detta är de tre nyckelkomponenterna i **KASAM**, ett begrepp myntat av den amerikansk-israeliske professorn Aaron Antonovsky. KASAM ska utläsas "känsla av sammanhang". Antonovsky utvecklade sin teori på det socialmedicinska området. Han kunde konstatera att människor som i hög grad känner KASAM har en bättre hälsa än de med lägre känsla av sammanhang.

Den här boken handlar om hur man hjälper unga människor att göra kloka val. För det behöver de förstå både sig själva, andra och sin omvärld – och de behöver få känna samhörighet och finna mening i sina liv.

unga människor att göra kloka val. För det behöver de förstå både sig själva, andra och sin omvärld – och de behöver få känna samhörighet och finna mening i sina liv.

Den som skaffar sig förståelse för hur viktiga sociala sammanhang och relationer är för oss människor får också en bättre förmåga att förstå och ifrågasätta både sitt eget och andras tänkande och handlande. Det bygger en bas för att identifiera destruktiva förlopp både hos sig själv och hos vänner, kollegor eller elever. Tanken är att du som lärare eller ungdomsledare ska använda dig av dessa kunskaper både för att identifiera destruktiva processer i de grupper du arbetar med - och hjälpa unga människor att ta sig ur dem - och för att förmedla dem till de unga så att de bättre förstår såväl sig själva som andra, och kan ifrågasätta situationer de hamnar i.

Vem blir extremist?

sammanfattning

Det finns inga enkla förklaringar till varför vissa blir extremister men majoriteten av de som ansluter sig till våldsbejakande extrema rörelser är män med konservativa könsideal.

Man brukar prata om push- och pullfaktorer för att dras in i våldsbejakande extremism. Pushfaktorer är exempelvis utanförskap, känsla av diskriminering, att känna sig kränkt, identitetssökande, dålig självkänsla, bristande tro på demokratin, traumatiska upplevelser, meningslöshet, tristess, social frustration.

Pullfaktorer är sådant individen längtar efter, som respekt, makt, känsla av att göra något meningsfullt, tillhörighet, gemenskap och identitet, bekräftelse och äventyrslust.

Den stora majoriteten individer som berörs av push- eller pullfaktorer blir inte våldsbejakande extremister och även människor med i stort sett goda förutsättningar på de flesta plan kan dras in i destruktiva och våldsbejakande miljöer. Ingen människa är förutbestämd att bli våldsbejakande extremist.

I följande avsnitt kommer du få läsa om några personer som blivit våldsbejakande extremister. De är sinsemellan mycket olika: uppväxtvillkor, familjeförhållanden, ideal, drömmar, ambitioner och organisering skiljer sig åt. Några har nu vänt sig bort från tidigare värderingar och handlingar, andra inte. Minst en, kanske tre, har dött för de destruktiva ideal de anammat, en tog med sig flera andra i döden. Men från början var de alla helt vanliga människor, om än, i några fall, med lite svåra livsomständigheter.

Absolut lydnad inför Stalin

Som tonåring var Magnus Utvik med i **Kommunistisk Ungdom (KU, nuvarande Ung vänster)** i sin hemort Värnamo. När en ny kommunistisk bokhandel, för det mer radikala partiet **KPS (Kommunistiska Partiet i Sverige)**, slog upp dörrarna drogs han dit och fascinerades av den lokala ledaren Håkan men också av den renhet och enkelhet han tyckte sig hitta i partiet. Magnus Utvik störde sig alltmer på att de andra i KU inte var tillräckligt strikta i sin klädsel eller sina åsikter och han läste de skrifter Håkan försåg honom med. I den självbiografiska boken **Med Stalin som Gud** berättar han hur han blev en alltmer övertygad stalinist, enligt **KPS** dogmer: Albanien var det enda riktigt renlärigt kommunistiska landet på jorden och **KPS** det enda sanna kommunistpartiet. Magnus Utvik ville bli medlem **KPS**, men Håkan förklarade att så enkelt som att bara gå med i det nya partiet var det inte. Först skulle han fraktionera i **KU**, det vill säga vara kvar som medlem och skapa missämja och konflikter så att **KU Värnamo** gick under. Med lögner och list skulle han förstöra organisationen. Magnus Utvik var lite tveksam först: ”’Jessika och Marit kommer att bli vansinniga.’ ’Låt dem bli det’, sa Håkan och slog ut med armarna. ’Du kommer aldrig mer att umgås med dem.”’

KPS’ högste ledare förklarade att om Magnus Utvik inte lyckades med sitt sabotage skulle han bli tvungen att istället slå sönder KU’s lokal handgripligen men det slapp han, han fraktionerade med framgång - och brände på så vis också alla sina broar bakåt. Till sist återstod bara flickvännen Lena och de nya vännerna i **KPS**.

Magnus Utviks väg in i den kommunistiska sekten tycks ha skett utan särskilt mycket tvekan längs vägen. Han anammade villigt sitt nya täcknamn Rolf och Håkan försåg honom med all kunskap och alla argument han behövde. Alla utom **KPS** var så kallade revisionister eller småborgare. Magnus Utviks nya värld var helt i svartvitt och liksom partiet ville han se väpnad revolution och enpartistat. Religion skulle avskaffas och alla organisationer som inte gick i **KPS** ledband skulle upplösas. Att våld var en nödvändighet för att förändra samhället framställdes som självklart.

Varje helg stod Magnus Utvik i Brunnsparken i Göteborg, dit han flyttat efter gymnasiet, och sålde partiets tidning. Inte en enda medlem lyckades han värva, och de enda han umgicks med var arbetskamraterna på arbetstid och partiets andra två medlemmar i staden, varav den ene officiellt fortfarande var medlem i **Kpml(r)** för att fraktionera där. När flickvännen Lena till sist tröttnade och lämnade honom blev han alltmer isolerad och deprimerad och när han dessutom fick nej på sin ansökan om att övergå från ungdomsmedlem till fullvärdig medlem eftersom han visat ”trotskijstiska tendenser” omvärderade Magnus Utvik allt han tänkt och känt under åren i KPS och försökte begå självmord.

Trettio år senare försöker han i sin bok förstå vad det var han var med om som ung. Han skriver ner historien som han minns den och intervjuar också flera av de gamla partikollegorna. Partiet är nedlagt sedan länge men känslorna hos alla inblandade är fortfarande starka. De hade trott på partiet som på en religion, lagt all sin tid och mycket pengar på det, haft hela sitt umgänge i den trånga kretsen, blivit knäckta och förnedrade av det som hänt och sedan, precis som Magnus Utvik, försökt förstå vad de varit med om. Hur kunde de dras in i en rörelse som såg bankrån som en möjlig väg att skaffa pengar till kampen; som diskuterade hur de bäst skulle döda alla revisionister efter revolutionen och som ville införa diktatur och ta ifrån arbetare rätten att strejka (eftersom partiet skulle äga fabrikerna och företräda alla arbetare och alltid gjorde rätt)? Magnus Utviks egen förklaring är att han längtade efter klarhet och en helt kompromisslös kamp att uppfyllas av. Det som drev honom att stanna kvar så länge i rörelsen var rädslan inför att förlora gemenskapen i partiet och den religiösa känsla som gav hans liv mening. Han hade till sist heller inga andra vänner, inga andra sammanhang att höra till.

Det som drev honom att stanna kvar så länge i rörelsen var rädslan inför att förlora gemenskapen i partiet och den religiösa känsla som gav hans liv mening. Han hade till sist heller inga andra vänner, inga andra sammanhang att höra till.

En av de forna partivänner han talar med menar att vägen in i partiet för många nog mest handlade om att få vara med i ett kompisgäng. En annan pratar om sin trasiga barndom och hur han i partiet hittade ett socialt sammanhang. Samma person förklarar hur man kan dela in medlemmarna generellt: ”Först de som var med i KPS för att de sökte en position. De hade lika gärna kunnat vara ordförande i den lokala schackklubben som kassör i KPS. Sedan de väldigt ensamma som i KPS hittade ett kompisgäng. Det enda de hade. Men flest var de som ansåg att historiens gång var förutbestämd och de var på den sidan som skulle segra till slut. Dessa kamrater blev riktigt troende och utvecklade ganska långt gående känslor av utvaldhet. Skälen att gå med var alltså olika, men fanatismen var sig lik.”

Nordiska motståndsrörelsen: vänskap, våld och hat

Som 16-åring hoppade Martin Karlsson ensam av från **Jehovas vittnen** och flyttade hemifrån. Det gick inte bra. ”Tänk en människa som varit kontrollerad i 16 år, går till att bli helt fri, det slår ju över i huvudet.” Så säger han med prövande röst i radiodokumentären ”Min tid i Nordiska motståndsrörelsen.” Martin Karlsson började umgås med nazister och våld var en självklar del i aktiviteterna. Idag säger han sig inte ens minnas vilka de han misshandlade var: ”Så jävla skadad var jag under den tiden.”

Martin Karlsson tillbringade mycket tid framför datorn, med spelet **World of Warcraft**, där han träffade en kille med liknande åsikter som han själv och som bjöd in honom till den organisation som då hette **Svenska Motståndsrörelsen**. Martin Karlsson trivdes i sitt nya gäng. Han tyckte det var skön atmosfär och han hade varit mycket ensam så han uppskattade att ha fått en massa kompisar. Efter att ha skrivits in som medlem fick han genomgå en ideologisk skolning. Han beskriver den som att den i korthet gick ut på att alla dåliga saker i samhället var judarnas fel som. Han började ägna sig åt näthot och åt att hota människor.

Han tyckte det var skön atmosfär och han hade varit mycket ensam så han uppskattade att ha fått en massa kompisar.

2016 började hans tro på rörelsen att svikta. Han träffade en tjej med utländsk bakgrund och funderade på att hoppa av men stannade kvar och deltog i en sista marsch 1 maj i Borlänge. Martin Karlsson gick med i främre delen men valde kort därefter det som kallas ett avhopp med hedern i behåll: först stödmedlem, sedan avhopp. Sedan dess pratar han öppet om sin tid i rörelsen, i hopp om att få fler att hoppa av och hålla yngre personer borta från att gå med.

Robert, 23, är en annan avhoppare som intervjuas i radiodokumentären. Han älskar vapen och berättar om sina många fina minnen förknippade med AK47:or. Robert berättar att han är utbildad legosoldat och jobbar på ett säkerhetsföretag i Bulgarien som bland annat utbildat en grupp som vaktar bulgariska gränsen mot flyktingar, ”en privat paramilitär enhet”. Han säger att han är uppvuxen med våld, att det blev en del av vardagen. I skolan blev han mobbad för att han såg ut som en invandrare, säger han. När han började försvara sig fick han vara ifred och kan konstaterar att ”det visade sig att våld löser saker ibland.” Samtidigt var han deprimerad och utan vänner. Han ville bli militär men fick nej eftersom han bland annat dömts för brott mot vapenlagen och efter att ha deltagit i ett militärt träningsläger i Serbien återvände han till Stockholm, ensammare än någonsin. Han letade efter något att engagera sig i och blev medlem i **Greenpeace**. Förhoppningen var att de skulle höra av sig men det gjorde de inte. I stället blev han sittande vid datorn där han tittade på **Youtubeklipp** från **Svenska Motståndsrörelsens** flygbladsutdelningar, gruppträningar och våldsamma konfrontationer. Robert tyckte att de hade lite av en militär struktur och gillade det: ”Jag är för det, för deras hierarki och struktur.” Så han ansökte om att bli medlem och blev kontaktad. Robert sa till **SMR** att han ville spöa kommunister. ”Jag sket i judar, jag var ute efter våld.”

När Robert hoppade av var det för att han hade önskat att rörelsen skulle vara mer våldsam än den var. Han hade velat se attentat med vapen och sprängmedel och blev besviken när han fick tillsägelse att lägga ner det eftersom tiden inte var inne. I stället åkte han till kriget i Ukraina. Han hade planerat att delta på den ukrainska sidan men hamnade i konflikt med befälet och bytte sida till den ryska. ”Det är väldigt många nationalister och jag kände mig bekväm där.” För honom var det uppenbarligen inte så noga med ideologin, det var att få utöva våld han längtade efter.

Robert känner ingen skuld över vad han gjort vare sig som nazist eller soldat i Ukraina. Han har visserligen lämnat **Nordiska motståndsrörelsen** bakom sig men han älskar fortfarande våld och beundrar Hitler, även om han säger sig inte vara rasist. Både skälen för att välja en våldsam ideologi och för att lämna den kan vara väldigt olika.

I’m good at nothing

I en diskussionstråd på nätet, med rubriken ”Easy and fast ways for suicide please” skrev Anton Lundin Pettersson ”I hate myself I feel useless I’m good at nothing.”

Av både vänner, familj och arbetskamrater beskrivs Anton Lundin Pettersson som blyg, egen och tillbakadragen. Han undvek ögonkontakt och hade mycket svårt för socialt samspel och ytterst få vänner, om ens några utanför nätet. Som liten var han känslig, hade svårt för alla förändringar och ville ha sina rutiner orubbade och han levde mycket i sin fantasivärld. Det är drag som är vanliga hos människor med diagnos inom autismspektrat men någon diagnos hade Anton Lundin Pettersson inte fått. En av hans lärare kommenterar i Åsa Erlandssons bok Det som inte fick ske: ”Ofta är det när någon elev har svårt att hänga med eller har svårt med disciplinen som man kopplar in elevhälsoteamet. Anton var tyst, blyg, blev lite röd i ansiktet när man tilltalade honom men det var inget alarmerande. Han störde ingen.” Att han kanske inte mådde bra och behövde hjälp av det skälet missades alltså.

Anton Lundin Pettersson fanns inte heller i några polisregister när han gick in på Kronans skola i Trollhättan och dödade tre människor och skadade en med sitt svärd. De flesta som känt honom uttryckte förvåning efteråt.

Åsa Erlandsson beskriver hur Anton Lundin Pettersson under hela uppväxten hade svårt med vänner. På högstadiet var de ett litet gäng som körde moppe och spelade dataspel i hop men Anton Lundin Pettersson var lite utanför också där. Några kompisar fortsatte höra av sig efter grundskolan men gav till sist upp när de inte fick någon respons.

Anton Lundin Pettersson sociala oförmåga var inget man pratade om ens i familjen. Hans ensamhet hade blivit normaliserad. Större delen av sin tid spenderade han vid datorn. Han tyckte om skräckfilmer och våldsamma dataspel och ville helst vara på den onda sidan. Han

odlade också sitt vapenintresse och hade flera soft airguns hemma. På nätet följde han samtidigt antisemitiska, rasistiska och djupt människofientliga trådar.

Det är lätt att känna ömhet för den blyga, känsliga och socialt tafatta lilla pojken och tonåringen, och någonstans i den kallblodiga mördaren fanns den den pojken fortfarande kvar. Men egna svåra upplevelser kan aldrig vara någon ursäkt för att skada andra.

Något år innan dådet i Trollhättan fick Anton Lundin Pettersson göra ett personlighetstest på Arbetsförmedligen. På frågan vad livskvalitet är svarade han ”vänner” högst upp.” På frågan hur hans sociala liv med vänner påverkade hans mående blev svaret ”Hade varit gladare om jag hade fler.” Enligt honom själv var han ”Analytisk, envis, logisk, lugn, omtänksam och tillbakadragen.” Tre egenskaper han vill utveckla var ”Social, Ambitiös. Självsäker.” På frågan om han accepterade olikheter hos andra människor skrev han ja, och sedan ”Döm inte andra enbart för utseende. Skada inte någon så länge dom inte är ett hot.” Många av frågorna i det omfattande häftet svarade han inte alls på utan ritade i stället detaljerade teckningar på sidorna, som ett litet barn.

Anton Lundin Pettersson sociala oförmåga var inget man pratade om ens i familjen. Hans ensamhet hade blivit normaliserad.

På två år sökte Anton Lundin Pettersson 80 jobb utan att få napp. Bara ett par veckor innan dådet fick han veta att den praktikplats han haft inte skulle utmynna i något jobb, som han trott. En vecka senare hade han köpt en kniv och ett svärd via nätet.

I sitt avskedsbrev la han skuld på samhället som bara bryr sig om invandrare och struntar i sina egna. Själv famlar jag när boken är slut efter svar på vem eller vilka som kunnat göra annorlunda, och hjälpa honom ut ur ensamhet och självförakt. Det är inte lätt att hjälpa någon som aldrig öppet berättar vad han känner och tänker.

Andra klassens norrman

När Ayan och Leila går till moskén allt oftare är deras föräldrar till en början stolta över sina välartade barn. Det är först när flickorna börjar bära niqab som de reagerar och börjar söka mer kunskap om vad döttrarna ägnar sig åt men då är det redan för sent. En kort tid senare har de två flickorna, bara 16 och 19 år gamla, lämnat dem för ett liv som hustrur till IS-krigare i Syrien, berättar Åsne Seierstad i sin bok **Två systrar**, som handlar om Ayans och hennes lillasyster Leilas väg till att bli våldsbejakande islamister.

I botten fanns en känsla av att inte vara önskad och accepterad i Norge och medlemmarna ville därför i stället stärka sin muslimska identitet.

När Ayan kom i kontakt med ungdomsrörelsen **Islam Net** var det först alla söta killar som lockade men också rörelsens renhet och budskap om att företräda det rätta islam, salafismen (som menar att det korrekta sättet att utöva islam är att följa hur de första tre generationerna efter profeten Muhammed levde). Organisationen hade startats av några studenter vid Högskolan i Oslo och de ordnade träffar och föreläsningar. I botten fanns en känsla av att inte vara önskad och accepterad i Norge och medlemmarna ville därför i stället stärka sin muslimska identitet. ”Varför vara andra klassens norrman när du kan vara första klassens muslim?” som Åsne Seierstad sammanfattar det.

Den ambitiösa Ayan blev alltmer aktiv i **Islam Net**. Skolan, som hon tidigare varit mycket engagerad i, hann hon inte längre med och hon bytte till en annan, med lägre förväntningar på henne. De vänner som nu räknades var de som också var med i **Islam Net**. Organisationen var inte våldsbejakande men mycket strikt och konservativt religiös. Ett viktigt uppdrag för medlemmarna var att värva fler, bland annat genom att berätta att medierna framställer islam och muslimer i ofördelaktig dager och att man ville reda ut missuppfattningar om att islam var kvinnofientligt. Till icke-muslimer skulle man säga att man arbetade brobyggande mellan olika etniska och religiösa grupper.

Men Ayan fick inte bara influenser från **Islam Net** utan tillsammans med Leila, sin bror Ismael och andra somaliska ungdomar fick hon koranundervisning av en privatlärare som deras mödrar valt. Mammorna blundade för signaler om att koranläraren var kontroversiell i sin tolkning av islam. Brodern Ismael drog öronen åt sig och blev alltmer skeptisk men Ayan och Leila lät sig tjusas. Inte ens när läraren förklarade att Profeten ålagt dem att döda alla otrogna tills de avlägger trosbekännelsen blev Ayan avskräckt. Istället antecknade hon det med fina ornament omkring, och tog till sig också lärarens andra idéer om att skapa distans till det norska samhället och till alla som inte tror på rätt sätt.

Kraven på Ayan från **Islam Net** växte efterhand: hon måste värva nya medlemmar, göra inbjudningar till möten, ordna möten och samla in pengar. Och om hon inte gjorde vad hon ålagts fick hon böter. När en ny, mer hårdför, grupp utkristalliserades ur **Islam Net** drogs hon till dem. ”Profetens Ummah” menade att våld är den rätta vägen för att sprida islam. Kvinnans uppgift är inte att slåss utan att stötta mannen och föda hans barn.

Det är inte lätt att se vad som lockade Ayan och Leila in i extremismen. De hade stöttande föräldrar, nära vänner, presterade väl i skolan och var delaktiga i lokalsamhället. För några av deras vänner är det enklare att finna motiven. Väninnan Aisha hade bevittnat våld och själv utsatts i sin familj. Hisham (som senare blev Ayans man) hade, efter att ha kommit ensam till Norge som 13-årig analfabet, haft svårt att komma in i samhället och klara skolan. Ganska många av de som drogs till Profetens Ummah hade en trasslig bakgrund och mycket vaga kunskaper om islam men de ville gärna till Syrien för att kämpa för en muslimsk stat styrd av sharialagar. Snart for de första i Ayans och Leilas bekantskapskrets. Själva hade de i hemlighet börjat förbereda sig. Bland annat övade Ayan på matlagning, men hon tog också en rad lån och begick bedrägerier för att få pengar till resan. Allt var tillåtet i kampens namn.

Vad hade då Ayans och Leilas skolpersonal uppfattat av deras radikalisering? Flera lärare och rektorer hade försökt hindra de båda flickorna från att använda niqab i skolan. När Ayan krävde att få ha niqab och rektorn nekade blev Ayan nästan hotfull mot rektorn, som anmälde henne till säkerhetspolisen men lät det stanna vid det. I stället för att utmana deras värderingar gick lärare och rektorer alltså snarare på yttre attribut, som klädseln eller ovanan att be i stället för att lyssna på lektionerna. När en av Leilas klasskompisar menade att slöjan är ett tecken på att kvinnan underkastar sig mannen argumenterade Leila emot och fick klassen emot sig. I stället för att ta tillfället i akt att fördjupa och nyansera samtalet valde läraren att bryta lektionen.

Efter att Ayan och Leila rest till Syrien gjorde deras pappa Sadiq flera resor till Syrien för att rädda sina flickor men det är svårt att rädda någon som inte själv anser sig befinna sig i nöd. Han misslyckades, till ett högt pris för sig själv, både mentalt och ekonomiskt. I chattkonversationerna med brodern Ismael framgår det att Ayan och Leila var nöjda med sin nya tillvaro. Det tyckte om livet i kalifatet. Ismael försökte på alla vis resonera med dem men gav upp och såg dem som hjärntvättade. Själv gick han i motsatt riktning och började kalla sig ateist.

Vilka slutsatser kan vi dra?

Anders Behring Breivik hävdar att han begick sina terrordåd för att rädda det norska folket från kulturell utplåning. De många morden var en del i hans större plan att stoppa utvecklingen av Norge till ett mångkulturellt och mångetniskt samhälle. För de flesta människor framstår både hans handlingar och målet för dem som avskyvärda men utifrån hans idé om ett bra samhälle så hade han en välvillig avsikt. Anders Behring Breivik trodde också att stora grupper i samhället stod bakom honom – att det fanns en bred acceptans för att döda människor för att skapa ett ”rent” Norge. I den verklighet som Anders Behring Breivik tyckte sig verka var han en hjälte.

Tore Bjørgo, expert på högerextrema grupper, förklarade under rättegången mot Behring Breivik att de flesta terrorister är ”förvånansvärt normala”[3]. Andra experter som kallats in pekade på att Breiviks tankevärld är fascistisk. Utifrån de ställningstaganden han gjort var hans gärningar begripliga och för honom själv var det viktigt att dömas som frisk.

För att förhindra att fler dåd som Behring Breiviks utförs är det viktigt att försöka förstå vilka personliga omständigheter och vilka världsbilder som kan leda fram till ställningstaganden och handlingar som hans. Dömer vi bara ut terrorister som galningar och deras dåd som obegripliga har vi inga medel att förhindra att det händer igen. Anders Behring Breivik är en handlingskraftig person, driven av en ideologi och med tydliga mål. För andra som ansluter sig till våldsbejakande ideologier eller begår grymheter ser drivkrafterna helt annorlunda ut. För många börjar det med ett sökande efter gemenskap och ideologin är av mycket underordnad betydelse. Fångna i situationer eller av förväntningar som riktas mot oss kan de flesta av oss också göra saker vi aldrig trodde oss kapabla till. Den som hamnar i extrema situationer riskerar alltid att begå extrema handlingar.[4]

För individen brukar man också prata om push- och pullfaktorer. Pushfaktorer är verksamma i individens ursprungliga sammanhang och knuffar den mot våldsbejakande extremism. Det handlar om sådant som gör att personen är missnöjd, eller grubblar över sitt liv. Pushfaktorer för att dras in i våldsbejakande extremism är utanförskap, känsla av diskriminering eller rasism, att känna sig kränkt, upplevd orättfärdighet, identitetssökande, dålig självkänsla, bristande tro på demokratin, traumatiska upplevelser, meningslöshet, tristess, social frustration. Faktorer på samhällelig nivå kan vara en skör stat, laglöshet, korruption och hög kriminalitet.

3 **Göteborgs Posten** 2012-06-01

4 Du kan läsa mer om detta i boken **Resan från mörkrets hjärta. Om ondskans och godhetens mekanismer**, av Eva-Lotta Hultén (**Ordfront förlag** 2013)

Fångna i situationer eller av förväntningar som riktas mot oss kan de flesta av oss också göra saker vi aldrig trodde oss kapabla till. Den som hamnar i extrema situationer riskerar alltid att begå extrema handlingar.

Pullfaktorer är sådana som i stället lockar och drar individen in i den våldsbejakande extremismen. Det rör sig om respekt, erkännande, makt och kontroll, känsla av att göra något meningsfullt med livet, tillhörighet, gemenskap och identitet, lojalitet i gruppen, förebilder, bekräftelse, attraktiva ideologiska argument, äventyrslust och samhällsengagemang[5].

Med det sagt så är det viktigt att framhålla att den överväldigande majoriteten av dem som ansluter sig till våldsbejakande extrema rörelser är män och ofta råder mycket konservativa könsideal i dessa grupper. Aggressivitet är en del av mansnormen i vårt samhälle. Det är mer okej för killar att visa aggression och utöva våld och vi människor svarar an på de förväntningar som finns på oss och de normer som gäller för de grupper vi tillhör. Det gäller oss alla och oftast sker det helt undermedvetet.

MUCF:s ungdomsenkät från 2015 visade att det var 4,4 gånger högre risk att utöva våld för killar som instämmer i stereotypa påstående om könsroller jämfört med de som inte instämmer. Risken att bli en våldsbejakande extremist är alltså väldigt mycket mindre för kvinnor än för män, allt annat lika, och för män minskar troligen risken ju mer jämställda ideal man har.

Riskfaktorer för våld bland unga killar och män (både som offer och förövare) kan delas in i tre nivåer:

- Individnivå: tidig erfarenhet av att utöva våld, utsättas för våld eller bristande tillsyn, bära vapen till skolan, impulsivitet samt bristande skolprestationer.
- Lokal nivå: hög kriminell nivå i området, fattigdom, beväpnade konflikter och förtryck, närvaro av gäng, vapen och droger.
- Samhällsnivå: Social och politisk förändring, höga inkomstskillnader, våldsam kultur.[6]

5 bl a Socialstyrelsen och UNESCO-rapporten **A Teachers guide on the prevention of violent extremism**.

6 Christina Kiernan, samordnare mot våldsbejakande extremism, Stockholms stad

Berättelsen om Ayan, Leila och Ismael visar att samma uppväxt och samma livsvillkor kan leda till radikalt olika livsval. Det finns inga enkla formler för att beskriva vilka som blir extremister och vilka som inte blir det. Men även om varje människas liv och val är unika så går det att se mönster i vilka som blir våldsbejakande extremister och varför. Sådana mönster kan vara användbara när vi försöker förstå och hjälpa individer.

Säpo har tillsammans med Brottsförebyggande rådet identifierat fyra socialpsykologiska vägar in i extremism. Ofta påverkas samma individ av flera av dessa:

- Utagerarens väg går genom en problemtyngd bakgrund av kriminalitet, droger och våld och är vanlig bland unga som anslutit sig till IS.

- Grubblarens väg är intellektuellt sökande efter svar på livsfrågor och grubblaren är ofta mer skötsam och intresserad av ideologi.

- Familjens väg går genom närmiljön. Dessa personer har ofta haft en isolerad barndom där våldsbejakande idéer varit vanliga.

- Kontaktsökarens väg går via behov av närhet och gemenskap och de är särskilt mottagliga för idéer om stark gemenskap. De behöver inte ha tidigare sociala eller psykologiska problem.

Utifrån denna uppställning kan Ayan och Leila samt Magnus Utvik sägas tillhöra gruppen av grubblare, men för Ayan och Leila verkar också äventyrstörst ha bidragit - de såg livet i kalifatet som en spännande drömtillvaro. För Martin Karlsson, som var en del av **Nordiska motståndsrörelsen**, tycks behovet av samhörighet ha spelat störst roll, men han kände frustration och aggression som tog sig våldsamt uttryck. För föreningskollegan Robert verkar behovet av samhörighet också ha varit det centrala, men även han var socialt frustrerad, med en stark dragning till hat och våld. För honom tycks också äventyrslust ha varit en viktig drivkraft.

I en analys för några år sedan av varför unga kvinnor reste till Syrien och Irak för att bli hustrur åt IS-krigare[7] kom man fram till att det handlade om känslor av att vara förtryckt och utanför, om frustration över angrepp på muslimer världen över och om önskan om systerskap. De ville vara med och bygga kalifatet. Men individuell plikt och identitet spelade också in. Kvinnorna ville säkra sig en plats i paradiset. Sökande efter äventyr och romantik lyste också fram i deras inlägg. Alla dessa faktorer tycks ha varit verksamma i Ayans och Leilas fall.

Vad vi själva gjort eller upplevt tidigare, vad vi sett andra göra och vilket samhälle vi har påverkar alltså hur vi beter oss.

Vad vi själva gjort eller upplevt tidigare, vad vi sett andra göra och vilket samhälle vi har påverkar alltså hur vi beter oss. I intervjuer med unga i Sverige om våldsbejakande islamism[8] pekas också bland annat på upplevelsen att sakna möjligheter till en bra framtid (utanförskap), en önskan att bryta med en kriminell livsstil (av svenska IS-resenärer till Syrien och Irak var 60 procent dömda för brott och 85 procent kända av polisen[9]), att leva i en kontext där våld är normaliserat, traditionella könsnormer (macho för killar, omhändertagande av killar för tjejerna) och sökande efter tillhörighet och sammanhang. Utbildningsnivå tycks inte ha någon större betydelse.

Vi påverkas alltså på många nivåer av faktorer som kan leda oss mot våldsbejakande extremism och det är viktigt att se alla dessa, och förstå att de samverkar. Ju fler nivåer som fallerar desto större är risken.

Det finns också forskning som visar att vid den praktiska rekryteringen är det vänskapsband och relationer som påverkar mest. Man gör helt enkelt som kompisarna.[10]

Det är viktigt att vara medveten om att det finns många individer som utsätts för negativ påverkan på alla nivåer, och känner av många push- eller pullfaktorer och ändå inte blir våldsbejakande extremister. Det omvända gäller också: även människor med i stort sett goda förutsättningar på de flesta plan kan dras in i destruktiva och våldsbejakande miljöer. Ingen människa är förutbestämd att bli våldsbejakande extremist. Alla människor är unika. Dåliga omständigheter kodar inte heller för bara en sorts risker. En person som faller ur systemet kan bli kriminell eller jihadist eller kanske missbrukare eller självmordsbenägen.

Genom att arbeta för att alla ska kunna leva bra liv där de inte skadar sig själva eller sina närstående, oavsett på vilket sätt, motverkar man också våldsbejakande extremism.

---

7 Saltman, Erin Marie;Smith, Melanie: **'Till martyrdom do us part' Gender and the ISIS Phenomenon**, Institute for strategic Dialogue, 2015

8 Rapport **Barnombudsmannen**

9 Rapporten **Swedish foreign fighters in Syria and Iraq**. Försvarshögskolan, 2017

10 bl a Socialstyrelsen och UNESCO-rapporten **A Teachers guide on the prevention of violent extremism**

Vad är våldsbejakande extremism?

sammanfattning

Man pratar om tre sorters våldsbejakande extremism i Sverige: vänsterextremism, högerextremism och våldsbejakande islamism. Gemensamt för dem är att de radikalt vill omdana samhällssystemet. Den egna rörelsen anses ofta ha svar på alla frågor och förmåga att avgöra vilka medel, också olagliga, som är lämpliga för att förbättra världen. De har en svartvit världsbild och symboler används för att markera tillhörighet och åsiktsgemenskap.

De tre grupperingarna förstärker ofta varandra genom att lyfta samma typer av argument eller frågor och genom att se varandra som fiender som rättfärdigar det egna våldsanvändandet.

Ett högerextremt "kommunikationsekosystem" har uppstått på nätet och gränsen mellan organiserad våldsbejakande högerextremism och ensamagerande personer har suddats ut allt mer. Centrala idéer inom den högerextrema miljön är rasism och antisemitism, nationalism, det samtida samhällets förfall och pånyttfödelse; tron att det krävs ett starkt ledarskap; konspirationstänkande och konservatism.

Den vänsterextrema miljön kännetecknas av antikapitalism och antiauktoritarianism. De vill ha direktdemokrati och utmärker sig också genom att vara relativt ickehierarkiska, med hög andel kvinnor. Våld mot politiska motståndare anses legitimt.

Den våldsbejakande islamismen i Sverige hämtar kraft ur internationella krig och konflikter och ur segregation. I Sverige består rörelsen av löst sammansatta nätverk som kopplas samman med internationella nätverk genom bland annat onlinemagasin och filmklipp som delas på sociala medier men också genom personliga kontakter.

Inom den våldsbejakande islamismen delas människor i två grupper: rättrogna eller otrogna. Ideologin tar avstånd från materialism, kapitalism och sekularism och framhåller åtskillnad mellan män och kvinnor som ett ideal. Antisemitism är en bärande del och målet för den våldsbejakande islamismen är att införa ett auktoritärt styre byggt på sharialagar.

Våldsbejakande extremism är ett begrepp för att beskriva rörelser och ideologier som ser våld som en metod för att uppnå sina mål eller för att förändra ett samhälle. Man brukar prata om tre sorters våldsbejakande extremism i Sverige: vänsterextremism, högerextremism och våldsbejakande islamism. Det finns en rad likheter mellan de våldsbejakande rörelserna i Sverige när det kommer till gruppdynamik, människosyn och syn på omvärlden.[11] De arbetar inte för egen vinning utan en önskad förändring av samhället, och synen på samhället är konspiratorisk. De menar att demokratin är otillräcklig för att lösa de problem de ser och odemokratiska medel är därför nödvändiga. Den egna rörelsen anses ofta ha svar på alla frågor och förmåga att avgöra vilka medel som är lämpliga för att förbättra världen. Symboler används för att markera tillhörighet och åsiktsgemenskap.

De tre extrema och våldsbejakande grupperingarna förstärker ofta varandra genom att lyfta samma typer av argument eller frågor. Den våldsbejakande islamismens idéer om att det inte finns någon plats för muslimer i västvärlden närs av vitmaktmiljöns föreställningar om att bara ett homogent samhälle kan fungera väl och att väst därför måste föra ett krig mot muslimer, och vice versa. Höger- och vänsterextremister attackerar varandra och förstärker sammanhållningen inbördes och föreställningarna om att de andra måste hanteras med våld. Motsättningarna ökar övertygelsen och sammanhållningen hos individerna i de olika grupperna - ”om de som är så hemska tycker illa om oss så måste det vara för att vi är bra, och vi måste hålla ihop för att klara oss.” Fördomar i samhället spelar också in och kan stärka grupperna i sina positioneringar. Som Åsne Seierstad skriver i sin bok om systrarna Ayan och Leila som ansluter sig till IS: ”De lyssnade på predikanter som hävdade att väst inte var nöjt förrän det inte fanns några muslimer kvar. En del av flickorna trodde just detta. Och varför skulle de inte tro det? När väst blev alltmer upptaget av vad muslimer borde och inte borde göra, vad de kunde och inte kunde ha på sig? Det var rädsla och okunskap på ömse håll.”

En miljö som på många sätt liknar den inom de våldsbejakande ideologierna är de kriminella gängen. Hos dem saknas en ideologi som handlar om att förändra världen i en viss given riktning men gruppen fungerar ofta på ungefär samma sätt i sin rekrytering och sitt sätt att se på sig själva och på omvärlden. Liknande dynamik kan också hittas inom fotbollens huliganfirmor och i religiösa sekter, där känslor av stark gemenskap, utvaldhet och att stå över samhället kan få fäste och leda till både extrema åsikter och våldsamma handlingar.

11 Enligt den statliga utredningen **Våldsbejakande extremism i Sverige - nuläge och tendenser**. Justitiedepartementet DS 2014:4.

Högerextremism

Den våldsbejakande högerextremismen, eller vit makt-miljön, idag är inte lika sammanhållen och sluten som för bara något decennium sedan[12]. Ett högerextremt ”kommunikationsekosystem” har uppstått på nätet. Man tillhör inte längre en viss organisation utan känner samhörighet utifrån delade värderingar. Gränsen mellan organiserad våldsbejakande högerextremism och ensamagerande personer har suddats ut allt mer. Anders Behring Breivik och Peter Mangs är exempel på personer vars idéer stärkts i detta system.

I rapporten **Ung och extrem - om våldsbejakande högerextremism** listas sex centrala idéer som delas av de flesta inom den högerextrema miljön: rasism och antisemitism, inåtvänd ultranationalism (inskränkande av nationella minoriteters rättigheter och aggression mot dem liksom mot andra nationer); det samtida samhällets förfall och pånyttfödelse; politisk elitism (kampen mot det mångkulturella samhället och tron att det krävs ett starkt ledarskap); konspirationstänkande och ärkekonservatism.

Vänsterextremism

Politiskt kännetecknas den vänsterextrema, eller autonoma, rörelsen av antikapitalism och antiauktoritarianism[13]. De vill se ett helt jämlikt samhälle där den privata äganderätten är avskaffad och demokratin är direkt. Grupperingar inom den autonoma vänstern är ofta löst sammanhållna, utan gemensam central organisation.

Den vänsterextrema gruppen utmärker sig genom att vara relativt ickehierarkisk, med hög andel kvinnor. Bland de som finns i säkerhetspolisens statistik på grund av misstänkt brottslighet är ändå 75 procent män. Gruppens våld riktas oftast mot individer i vit makt-miljön.

Det är lätt att bli medlem i den autonoma rörelsen. Det är fritt för var och en att starta en lokalgrupp för något av de etablerade förbunden eller nätverken och det finns ingen organiserad medlemsvärvning. Också att lämna den autonoma rörelsen är ganska oproblematiskt, och stigmatiseringen av att ha varit medlem är liten, till skillnad från de andra grupperna.

12 Underlag för detta avsnitt har i huvudsak hämtats från rapporten **Ung och extrem – om våldsbejakande högerextremism**, skriven av forskaren Cristian Ov Norocel och publicerad av Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (MUCF)

13 Fakta till detta avsnitt har i huvudsak hämtats från **Våldsbejakande extremism i Sverige – nuläge och tendenser**. Justitiedepartementet DS 2014:4.

Våldsbejakande islamistisk extremism

Våldsbejakande islamistisk extremism är inget nytt fenomen i Sverige[14]. Under slutet av 1990-talet lockade Al-Qaida unga svenskar till träningsläger i Afghanistan och tio år senare reste unga till Somalia för att strida för Al-Shabaab mot Somalias provisoriska regering. En del av dem som fick träning av, och/eller stred för dessa rörelser då finns fortfarande inom den islamistiska extremiströrelsen i Sverige och har försökt påverka en yngre generation att resa till Syrien och Irak.

Den våldsbejakande islamistiska extremismen i Sverige hämtar kraft ur internationella krig och konflikter och ur segregation.[1] I Sverige består rörelsen av löst sammansatta nätverk som kopplas samman med internationella nätverk genom bland annat onlinemagasin och tidningar och filmklipp som delas på sociala medier men också genom personliga kontakter.

Våldsbejakande islamistisk extremism delar in människor i två grupper: rättrogna eller otrogna. De senare utgörs av alla som inte delar en mycket strikt och konservativ tolkning av islam. Våldsamma delar ur Koranen används för att rättfärdiga våld för politiska syften. Antisemitism är en bärande del och konspiratoriska föreställningar om att judarna styr världen sprids. Ideologin tar avstånd från materialism, kapitalism och sekularism och framhåller åtskillnad mellan män och kvinnor som ett ideal.

Målet för den våldsbejakande islamismen är att införa ett auktoritärt styre byggt på sharialagar.

14 Fakta till detta avsnitt har i huvudsak hämtats från MUCF:s rapport **Ung och extrem – om våldsbejakande islamism**, författad av forskaren Evin Ismail.

Radikaliseringen

{ sammanfattning }

Radikaliseringsprocessen är enligt Säkerhetspolisen den process som leder fram till att någon eller några stödjer eller utövar ideologiskt motiverat våld, men begreppet är omstritt.

Ofta kommer en beteendemässig radikalisering före den tankemässiga - det vill säga att de extrema handlingarna kommer först, idéerna sedan, som ett rättfärdigande av, eller förklaring till det man gjort. Det kan också handla om en sakta uppskruvad radikalisering. Psykologiprofessorn Fathali Moghaddam har skapat en "trappstegsmodell", där varje steg leder närmare terrorbrott. Trappan smalnar av, vilket motsvarar känslan att valmöjligheterna minskar och den enda möjliga vägen till sist innebär våld. Bara några få går hela trappan upp och det tar ofta flera år att nå det sista steget.

I sin bok **Det som aldrig fick ske**, berättar journalisten Åsa Erlandsson att Anton Lundin Pettersson som barn tyckte mycket om djur. Han ville till exempel inte meta eftersom det innebar att döda fiskarna och han var mycket omtänksam mot familjens husdjur. Hans familj och vänner uppfattade honom som känslig och han tillbringade mycket tid ensam. Problemen följde med honom genom hela tonårstiden och åren som ung vuxen. Han slöt sig mot omvärlden och tillbringade alltmer tid för sig själv vid sin dator.

På hans dator hittades efter hans död flera klipp med djurplågeri av katter. Man fann också filmer med grovt våld mot människor och vurmande för nazism, hån av muslimer, judar och funktionshindrade. På nätet läste han trådar som ”Låt oss få igång en hattråd om judar” och ”Porr: ge mig det värsta” och han följde muskulösa machomän som bloggaren ”The golden one”. Samtidigt gjorde han sökningar på depression, bipolär sjukdom och självmord.

Radikaliseringsprocessen är enligt Säkerhetspolisen ”den process som leder fram till att [någon eller några] stödjer eller utövar ideologiskt motiverat våld”.

Radikaliseringsprocessen är enligt Säkerhetspolisen ”den process som leder fram till att [någon eller några] stödjer eller utövar ideologiskt motiverat våld”.[13] Själva begreppet ”radikalisering” är omstritt. Det finns ingen entydig definition av vad som avses men ordet har i hög utsträckning kommit att förknippas med en förvandling i tankesätt och beteenden som kanske framför allt är kopplade till våldsbejakande islamistisk extremism, trots att det fungerar på ungefär samma vis att dras in i höger- eller vänsterextremism. Här använder jag det lika för alla processer som leder mot våldsbejakande idéer och handlingar. Det är viktigt att förstå att det faktum att man anses vara radikal inte har någon koppling till våldsamhet eller kriminalitet i sig. Att vara radikal innebär bara att de idéer man har skiljer sig avsevärt från de gängse föreställningarna om hur vårt samhälle bör se ut eller fungera. Forskaren Marcus Herz exemplifierar med slaverimotståndare, som på sin tid av många sågs som extremister, men vars åsikter idag är fullt ut anammade av majoritetssamhället. Herz menar att vi måste ställa frågan ”Radikalt i förhållande till vad?” och påpekar att radikaliseringsteorierna ofta döljer den politik som förs och istället individualiserar problem. En del av de som finns inom extremistiska miljöer kan också ha vuxit upp med dess föreställningar och har i det avseendet alltså inte radikaliserats, även om deras idéer är extrema i relation till rådande värderingar i samhället i stort.

13 Rapporten **Våldsam politisk extremism**. Säpo och BRÅ 2010

...rasismen är inget ungdomsfenomen. Den kan bli en normaliserad del av ett samhälle...

Trollhättan är en ort som länge haft problem med rasism. På 90-talet skedde flera allvarliga dåd med rasistiska förtecken och moskén i Trollhättan brändes ner. Idag är det lugnare, bråkstakarna från 90-talet växte upp. Men rasismen är inget ungdomsfenomen. Den kan bli en normaliserad del av ett samhälle, och så är det i Trollhättan, menar Åsa Erlandsson i sin bok om Anton Lundin Pettersson. Att Anton Lundin Pettersson drog rasistiska skämt, eller kom med verbala utfall om hur invandrare fick en massa fördelar på bekostnad av infödda svenskar passerade därför som något normalt. Den organiserade och den oorganiserade rasismen lever i symbios. De som utför rasistiska terrordåd har ofta närts av en existerande mentalitet i samhället och på orten där förövaren lever.

Ofta kommer emellertid en beteendemässig radikalisering före den tankemässiga – det vill säga att de extrema handlingarna kommer först, idéerna sedan, som ett rättfärdigande av, eller förklaring till det man gjort men det kan också handla om en sakta uppskruvad radikalisering. Psykologiprofessorn Fathali Moghaddam har skapat en ”trappstegsmodell”, där varje steg leder närmare terrorbrott.[14] Trappan smalnar av, vilket motsvarar känslan att valmöjligheterna minskar och den enda möjliga vägen till sist innebär våld. Bara några få går hela trappan upp och det tar ofta flera år att nå det sista steget.

Jag läser flera rapporter med teorier om och sammanställningar av hur radikalisering sker och extremism växer fram och det är lätt att ämnet blir abstrakt. Jag behöver hela tiden påminna mig själv om att det är människor det handlar om, enskilda individer vars röster jag behöver höra.

I rapporten Barns och ungas erfarenheter av våldsbejakande islamistisk extremism berättar en av de intervjuade: ”Många saknar det här brödraskapet. Många sitter hemma och har inte några vänner. Så går man in på nätet och tittar på någon video, propagandavideo och så..., ja, pratar om brödraskap och ... ja, de visar några glada bilder från Syrien och Irak och så tänker man ’jag har inga vänner här i Sverige, men där kommer jag att få allt’. Så klart man åker ner. För här i Sverige har man ingenting.” Av intervjuerna framgår att dessa barn och unga vuxna har låg tilltro till samhällets instanser när det kommer till att hantera radikalisering.

14 Maghaddam, Fathali: **The staircase to terrorism**. A Psychological Exploration. Amercian Psychologist 60, 2005

Många är också frustrerade över vad de upplever som en kollektiv skuldbeläggning av alla muslimer i media. Kaysan, som har vänner som varit involverade i våldsbejakande islamistiska aktiviteter, säger: ”På något sätt ska jag då representera 1,7 miljarder muslimer. Men inte bara nog med det, jag ska också representera den här 0,01 procent av extrema muslimer. Allt de har gjort ligger på mig.” Det går att föreställa sig att sådana erfarenheter kan bidra till en känsla av att det inte spelar någon roll vilken väg man väljer.

Anton Lundin Pettersson är ett bra exempel på hur komplex en radikaliseringsprocess kan vara och hur svårt det även i efterhand är att räkna ut vilka de avgörande faktorerna var för att någon tippat över kanten. Utöver att han levde i en kontext där rasismen var normaliserad hade han en känsla av att vara misslyckad i arbetslivet. Till detta kommer kanske också känslor av kroppsskam; han hade en deformation av bröstkorgen. Några av de ytterst få vänner Anton Lundin Pettersson hade fanns på nätet. Han hade träffat dem via ett onlinespel och båda var homosexuella transkillar. Han gjorde också återkommande sökningar på nätet på ”shemales” alltså könskorrigerade kvinnor med penisen kvar. Att inte vara traditionellt heterosexuell hade knappast hög status i den värld han levde. Till det kommer också den sociala oförmågan och hans stora ensamhet. Icke självvald ensamhet gör människor mer vaksamma på sociala hot, verkliga eller inbillade. Små saker, som att någon glömmer hälsa, kan tolkas som ett avvisande och nästan vad som helst kan komma att tolkas negativt. Långvarig ensamhet gör oss kroniskt stressade och försämrar vår förmåga att tänka, minnas, lära, koncentrera oss och kontrollera våra impulser. Social uteslutning aktiverar samma delar av hjärnan som ren fysisk smärta.[15]

15 Forskning av John Cacioppo och Stephanie Cacioppo, en sammanfattande populärvetenskaplig artikel finns här: https://www.cogneurosociety.org/lonely_cacioppo_sep15/

Vetenskaplig artikel: Cacioppo, Stephanie et al: **Implicit attention to negative social, in contrast to non-social, words in the Stroop task differs between individuals high and low in loneliness**. **Evidence from event-relatedbrain mocro-states. Cortex** 2015

Intervju med Anders Klar:

Jag var extremist

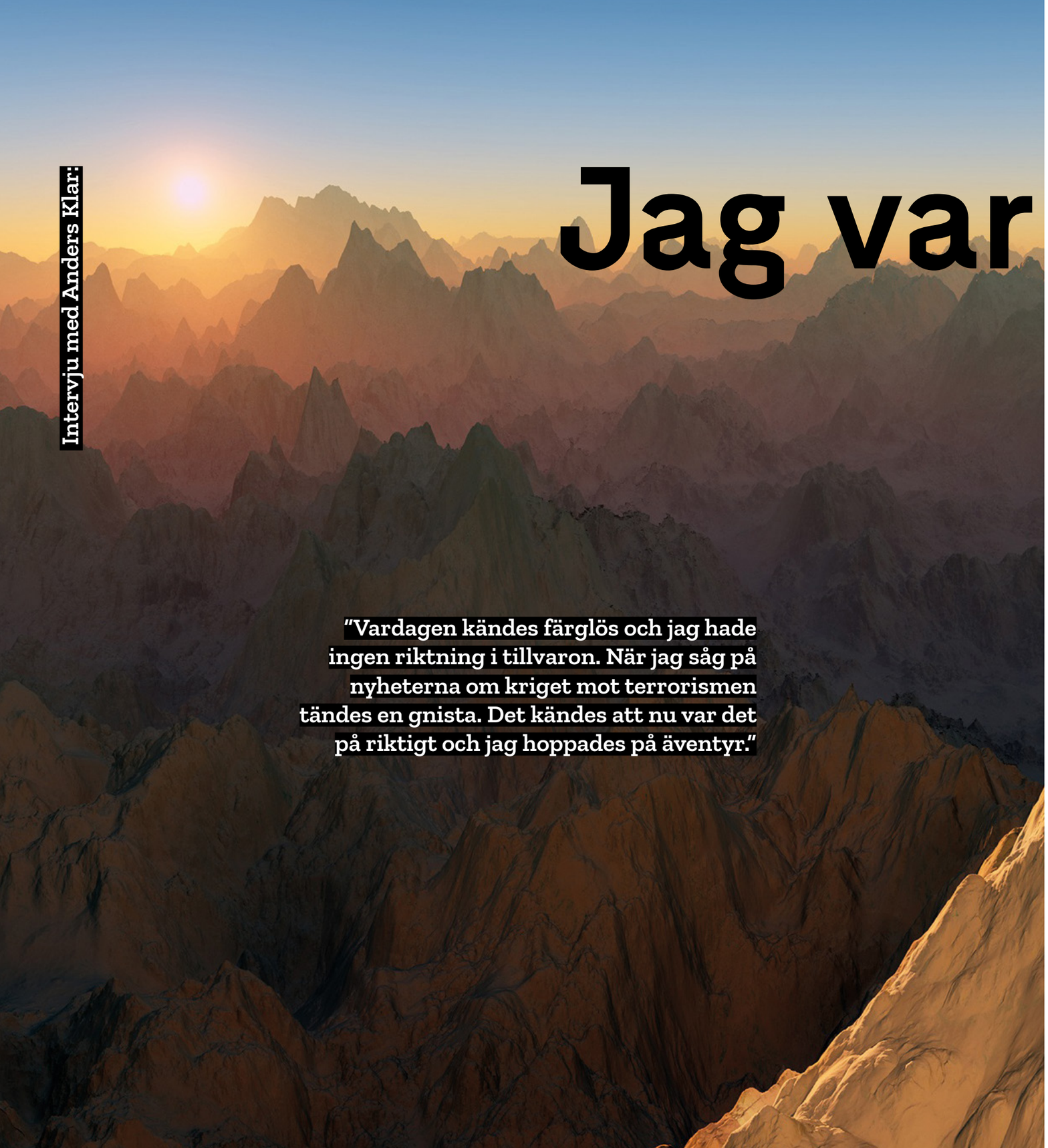

”Vardagen kändes färglös och jag hade ingen riktning i tillvaron. När jag såg på nyheterna om kriget mot terrorismen tändes en gnista. Det kändes att nu var det på riktigt och jag hoppades på äventyr.”

”Min utgångspunkt är att vi är alla lika, över hela planeten.”

REDAN INNAN INTERVJUN börjar vill Anders Klar vara tydlig med kärnan i det han kommit fram till och som lett honom in på nya spår, efter tiden som svensk officer. Idag sysslar han med säkerhetsrådgivning både i Sverige och utomlands och just nu arbetar han med ett projekt som ska stävja människohandel. 2010 reste han däremot till Afghanistan med målet att bli bäst på att strida.

ANDERS KLAR KOMMER från en militärfamilj - morfar flög Catalinaplan som spionerade på Ryssland under andra världskriget och pappa var officer inom kustjägarna. Efter lumpen fick han själv erbjudande om att gå vidare inom organisationen men tackande nej. Han arbetade några år med annat och utbildade sig till gymnasielärare. Så kom 11 september 2001, då World Trade Center i New York attackerades av Al Qaida: ”Vardagen kändes färglös och jag hade ingen riktning i tillvaron. När jag såg på nyheterna om kriget mot terrorismen tändes en gnista. Det kändes att nu var det på riktigt och jag hoppades på äventyr.” Han sökte, och kom in på officershögskolan och jobbade därefter i den svenska försvarsmakten. Efter några år med ärtsoppa och tält, som han uttrycker det, fick han till sist chans att göra det han längtat efter. Som del i en liten grupp specialtränades han för uppdrag att skydda höga militärer och politiker i konfliktområden. Det blev en stark sammanhållning i gruppen och eftersom de var handplockade uppstod en känsla av utvaldhet.

”Det var min mors och min storasysters inflytande som verkade. De har alltid varit engagerade för jämlikhet och kvinnors rättigheter och jag började höra deras röster i mitt huvud. Att vi alla är människor.”

”Vi tyckte att vi var lite bättre och smartare än alla andra.”

Under träningstiden kraschade Anders Klars äktenskap.

”Min moraliska sida tog skada av utbildningen. Jag lyssnade inte på min fru och betedde mig illa mot henne. ”

NÄR RELATIONEN TOG slut blev gruppen ännu viktigare för honom och han blev än mer utlämnad åt det som utspelades i den. Tiden före resan ner till striderna innebar bland annat ett närmande till döden som förde med sig en känsla av frihet. Alla andra bekymmer och svårigheter tycktes plötsligt små och oviktiga.

”Det finns en frihet i att veta att man kan komma att dö, det är paradoxalt nog en behaglig känsla som är svår att förklara. Men man pratar inte om dödskulten och känslan av ansvarsfrihet inom det militära.”

ÄNNU EN DRAMATISK händelse fick stor betydelse. Bara några veckor innan de skulle resa till Afghanistan dödades ett par svenska militärer som åkt före dem. En av dem var en nära vän till Anders Klar och han beskriver hur händelsen spädde på föreställningarna om ondsinta fiender som skulle nedkämpas och stegrade gruppens vilja att använda sina vapen och sin träning i strid. De ville ha hämnd, de ville döda.

”När jag ser tillbaka på oss idag så ser jag en grupp extremister.”

ANDERS KLAR MENAR att man alltid är flera personer samtidigt. Nu tog en personlighet i honom över. Den personen var helt lojal med sin uppgift och hade känslor av revolt och förakt mot det han säger att träningen ju egentligen gick ut på att lära sig försvara: det vanliga vardagslivet. Han berättar att det i gruppen fanns många som inte riktigt kände sig hemma i det moderna samhället.

”Vi saknade jägar- och samlarlivet”, säger han och skrattar.

MEN DEN STARKA sammanhållningen och känslan av överlägsenhet som var en bidragande faktor till den negativa dynamiken i gruppen, rymde också ifrågasättande av den egna sidans förutsättningar och mål. Redan från början pratade de med varandra om vad de såg som problematiskt med den svenska försvarsmakten och USA:s idé om ett krig mot terror. Trots det fanns aldrig någon tvekan om att de skulle åka till Afghanistan och göra vad de beordrades när de väl var där. Jag frågar om längtan efter tydlighet och enkelhet vägde tyngre än de värderingar som sa att det kanske var fel och Anders Klar svarar att ja, så var det. Uppdragen, som gick ut på att i små grupper ledsaga högt uppsatta personer till viktiga möten och förhandlingar i farliga områden, fick honom också att känna sig uppfylld: alla känslor var intensiva, alla upplevelser spännande.

”När man är rädd så är man riktigt rädd, när man är hungrig håller man på att dö av svält och mat har aldrig smakat så gott. Jag kände mig mer levande och det blev som en drog.”

HAN BESKRIVER DET som ren tur att han inte själv hann göra något riktigt dåligt under sin tid i Afghanistan: ”Dels var uppgiften vi skulle lösa av defensiv karaktär och dels var händelseutvecklingen i kritiska lägen på vår sida, så jag har inga katastrofala misstag som jag bär med mig, och är tacksam för det.”

SOM EN AV LEDARNA för gruppen var han väldigt krävande, säger han idag. Han brände mycket energi på att allt skulle vara perfekt och insåg själv att han höll på att spåra ur och behövde ändra på sig. Samtidigt växte hans ifrågasättande av vad svenska försvarsmakten, och andra förband, höll på med i Afghanistan. Han såg hur afghaner nedvärderades och behandlades illa och han började ta in hur komplex situationen och uppdraget var och hur fördomar och okunskap gjorde att västsoldaternas närvaro snarare förvärrade än hjälpte upp läget i landet.

ANDERS KLAR KAN spåra både den destruktiva process han gick igenom i början, och det uppvaknande som skedde i Afghanistan, till sin barn- och ungdom. Hans far var psykiskt sjuk och oberäknelig, aggressiv, auktoritär och mycket strikt mot sina barn. När han fick en tjänst i Arvidsjaur och familjen flyttade dit blev både Anders och hans syster dessutom utanför och mobbade. De var de konstiga från Stockholm.

”Jag kan se en tidig vilja hos mig själv att försvara mig och trumfa dem som trycker ner, och att vilja bevisa mig själv. Och jag saknade grundtrygghet.”

DEN ANDERS SOM sedan vaknade till nya insikter i Afghanistan hämtade delvis näring ur samma erfarenheter. Den egna upplevelsen av att alltid ha känt sig som en främling har gett honom en känslighet för när andra behandlas som främlingar och han har lätt att identifiera sig med deras känslor. Men hans förändrade sätt att se på saker fick också kraft ur en annan källa.

”Det var min mors och min storasysters inflytande som verkade. De har alltid varit engagerade för jämlikhet och kvinnors rättigheter och jag började höra deras röster i mitt huvud. Att vi alla är människor.”

INNAN RESAN SA hans syster **”Kom ihåg att nästan alla människor vill prata och umgås. Det handlar bara om att någon måste ta första steget.”** Det blev nu en viktig devis för honom. Anders Klar drev på att de i gruppen skulle lära sig om landets kultur och historia och lära sig tala språket ”så vi åtminstone kunde vara artiga”. Till hjälp hade de en medlem i gruppen som talade en närliggande dialekt till dari, ett av språken i Afghanistan, samt cd-skivor med språkkurser. ”Vi började använda vår disciplin till något konstruktivt trots att andra förband skrattade åt oss.”

I STÄLLET FÖR att göra som alla andra och se säkerhet som en fråga om utrustning och teknik började hans grupp arbeta med, och vårda relationer. En kärlek till Afghanistan växte fram och ”de andra” omvandlades till samarbetspartners och vänner.

ANDERS KLAR TROR att en av nycklarna till att hans radikalisering bröts var att det redan från början fanns ett ifrågasättande av den egna organisationen i gruppen han var del av. De pratade med varandra om problem de såg inom försvarsmakten och fortsatte att prata om problem de såg med hur okunskap och fördomar ledde till att afghaner behandlades illa. Den första gången han sa ifrån var när en grupp afghaner som länge slagits mot talibanerna bjudits in till en tysk bas. I stället för att behandlas som partners avväpnades de och lämnades ute i den heta solen utan mat eller vatten medan övriga gick och åt. Anders Klar gick fram till en tysk kollega och sa att det ju var dessa människor de skulle jobba med, inte mot, och att de just motverkade det. Den tyske officeren skällde ut honom och lät honom skriva på ett papper att hans grupp tog på sig allt ansvar för vad som skulle kunna hända. Anders Klar och hans kollegor bjöd därefter afghanerna på mat och fick en trevlig eftermiddag med umgänge och undervisning i dari. Det blev början på ett samarbete som senare ledde till både vänskap, språkkunskaper och värdefulla militära underrättelser.

”Mjuka värden har ingen tyngd i en manlig värd. Jag är inte pacifist, jag tycker att vi ska ha en försvarsmakt och en polis men det behövs en diskussion om den kultur som uppstår i sådana miljöer och att man skapar förståelse för att en komplett människa måste utveckla också sin humana sida. Annars blir man snart det man är satt att skydda samhället emot.”

JAG UNDRAR OM Anders Klar varit med om liknande processer som den han upplevde före och under första tiden i Afghanistan, i andra sammanhang och han skrattar lite och svarar ja.

”Inom kampsporten. Vissa kampsportsledare i min ungdom framställde sig själva som visa män som visste allt och som man skulle respektera utan att ifrågasätta. Jag kunde känna igen vissa av dem i ledare jag mötte i Afghanistan. De kanske pratade om ödmjukhet men knöt folk till sig på ett ohälsosamt sätt.”

Hans eget ledarskap har utvecklats mycket sedan den första tiden i Afghanistan. Han gillar liknelsen mellan en trädgårdsmästare och en chef. Idag försöker han vara den som skapar miljön där hans medarbetare kan växa och blomma.

”När man låter människor utvecklas kan fantastiska saker hända som man som chef aldrig kunnat förutse.”

”Min utgångspunkt är att vi är alla lika, över hela planeten.”

Faktorer som verkar i negativ riktning

Det har hänt att jag fallit till föga för andra vuxnas sura och uppfordrande blickar (”men kan du inte sätta gränser, människa!”) och skällt på mina barn inför de andras ögon, trots att jag vet att det är bättre att prata och resonera med telningarna i lugn och ro, utan publik[16]. Jag har inte orkat framstå som en dålig och slapphänt mamma och svikit dem som varit svagast på scenen. I samspel med andra människor kan vi ibland finna oss säga eller göra saker vi egentligen inte tycker är rätt. Det sker något i mötet med den andra som liksom leder oss till att göra det. För egen del handlar det ofta om att jag vill skapa ett band till den andra, känna ett ”vi” med den.

I detta kapitel tittar jag närmare på några av de faktorer som kan förmå oss att gå med i våldsbejakande rörelser eller utöva våld mot andra människor. De har alla med socialt samspel att göra: lydnad, social anpassning, vi- och domtänkande, avhumanisering, demonisering samt värderingar. Alla är de verksamma också i vårt alldeles vardagliga liv. Det är en gradskillnad, inte en artskillnad, även om graderna kan vara många.

16 Om sanningen ska fram har det också hänt att jag gjort det av egen tanklöshet och brist på impulskontroll.

Lydnad och hierarkier

sammanfattning

På 60-talet utförde socialpsykologen Stanley Milgram flera varianter på ett experiment som undersökte mänsklig lydnad. Han fann att en majoritet av försökspersonerna var beredda att tortera andra om en auktoritet sa åt dem att göra det.

Vi kan vara lydiga för att vi hoppas undkomma straff eller vill få någon form av belöning; för att vi identifierar oss med auktoriteten eller gruppen och vill ha en god relation och en viss position i förhållande till den; eller för att det som begärs är i överensstämmelse med våra värderingar. Stanley Milgram menade att när vi väl gjort valet att lyda en auktoritet så går vi in i ett nytt medvetandetillstånd som han kallar agenttillståndet. Vi slutar att se oss som självständiga individer och övergår till att betrakta oss som verktyg för någon annans vilja och avsikter.

En viktig del i att uppnå hög grad av frivillig lydnad är att förse människor med en övergripande ideologi som rättfärdigar beteendet och situationen som sådan.

Förutsättningarna för att vara lydig finns hos så gott som alla människor men det faktiska utfallet styrs av vilka förväntningar vi uppfattar ställs på oss genom livet. Hur vi oftast förhåller oss till auktoriteter har, menar forskarna Herbert Kelman och Lee Hamilton, sin grund i om vi är regelorienterade, rollorienterade eller värdeorienterade. Den som är rollorienterad fokuserar på att uppfylla de åtaganden som följer med den roll hen tilldelats eller tagit på sig. Den värdeorienterade styrs av sina egna värderingar och bedömningar och är den som är minst benägen att lyda illegitima auktoriteter.

Det har skrivits hundratals artiklar, en handfull böcker, en teaterpjäs och gjorts film om det verkliga drama som mest av allt liknar en gammaldags pusseldeckare[17]. Religion, sex och en osannolik mördare var några av ingredienserna.

Pingstförsamlingen i Knutby var inte som andra pingstförsamlingar. Medlemmarna hölls i schack med skuld, skam, angiveri och tal om demoner och satan. Samtidigt var gemenskapen stark. Till denna miljö kom den unga Sara Svensson från en bibelskola. Hon tilldelades snart rollen som förebedjerska och fick flytta in hos pastorn Helge Fossmo för att hjälpa honom i hans kamp mot demoner. Hon spenderade därefter all sin tid med honom, i bön och utan församlingens vetskap även med sex. Fossmo började intala henne att hennes enda väg till nåd var att döda både hans hustru och mannen i grannhuset, vars fru han också inlett en relation med. En januarinatt gick Sara Svensson upp på andra våningen i familjen Fossmos hus, in i Alexandra Fossmos sovrum och sköt henne.

Att Sara Svensson var en jagsvag och lättmanipulerad ung kvinna ansågs under rättegången ha varit en viktig faktor för händelseutvecklingen. I media demoniserades Helge Fossmo. Uppenbart var han i närmast total avsaknad av empati men om man vill förstå hur denna manipulation kunde fortgå och få så extrema konsekvenser behöver man också titta på miljön i vilken den skedde.

I polisförhören och i journalisters intervjuer med församlingsmedlemmar, avhoppare och andra som kommit i kontakt med dramats huvudpersoner framkom en bild av en grupp människor som under starka och karismatiska ledare slutit sig samman. De flesta var unga och hade kommit från andra församlingar. Den nya församlingens alla aktiviteter tog merparten av deras fritid i anspråk och många arbetade också yrkesmässigt tillsammans. En avhoppad församlingsmedlem berättade att de som ifrågasatte ledarskapet anklagades för att ha djävulen i sig.

I en av sina predikningar förklarade Helge Fossmo själv: ”Den som inte kan underordna sig en ledare man kan se och höra, kan inte heller underordna sig Gud.” När Helge Fossmo senare försökte förmå Sara Svensson att begå mord beskrev han det som en lydnadshandling inför Gud, en väg att lämna högmod och synd bakom sig.

17 För styckena om Knutby har jag framför allt använt böckerna Himmel och helvete. **Mord i Knutby** av Therese Cristiansson (Bokförlaget DN 2004) samt Knutby. **Sanningen och nåden** av Jan Nordling (Hallgren&Fallgren 2004)

När Sara Svensson i sin dagbok skrev att hon måste lära sig att lyda Helge gjorde hon det i en kontext som sa henne att lydnad i sig är något gott och viktigt. Ingen av församlingsmedlemmarna visade betänkligheter inför vad Helge Fossmo predikade eller hur han levde och behandlade sin hustru och Sara Svensson. Det fanns inget stöd alls för ifrågasättande i hennes omgivning. Helge Fossmo hade i Knutby hittat den perfekta myllan för sin grandiosa och maktfullkomliga personlighet.

I februari 2018 visades ännu en ny dokumentär om fallet i SVT[18]. Då hade församlingen mer eller mindre fallit samman och många av de som tidigare varit ledare hade hoppat av. Flera av dem lät sig intervjuas och berättade om hur våld varit en självklar del av livet i församlingen: örfilar, slag med tillhyggen eller dunkade huvuden mot väggar eller kanter. Högre uppsatta slog lägre, med olika motiv. Det kunde vara småsaker som att man hälsade på fel sätt. Den högst uppsatta i församlingen var Åsa Waldau, som setts som Kristi brud (inom kristen tradition brukar annars begreppet Kristi brud avse församlingen men i Knutby hade man alltså kommit fram till att Kristi brud var en verklig person och att denna person var Åsa Waldau). Även Waldau hade hoppat av och lät sig kort intervjuas. Med gråten i halsen erkände hon att det utvecklats ett osunt klimat i gruppen och att hon var medskyldig till det. Det grova våld hon anklagas för förminskar hon men hon erkänner att det förekommit knuffar. Hon lade delvis skulden för sitt eget beteende på andra: ”Vi var ju överens.” Det kan låta fegt att skylla på andra när man varit en manipulativ sektledare som misshandlat och lurat av folk pengar och värdesaker men andra som intervjuades i dokumentären bekräftade bilden. De hjälptes åt att sätta henne på piedestalen. När hon själv tvivlade övertygade andra henne om att hon faktiskt var Kristi brud. De hade alla investerat i de gemensamma vanföreställningarna och hjälpts åt att upprätthålla det psykiska förtrycket, våldet och lydnadskulturen inom gruppen.

De hade alla investerat i de gemensamma vanföreställningarna och hjälpts åt att upprätthålla det psykiska förtrycket, våldet och lydnadskulturen inom gruppen.

18 Uppdrag granskning. **Knutby – från paradis till helvete**, 2018-02-14

Milgrams lydnadsexperiment

Kan vi bli våldsbejakande extremister av lydighet? För förståelsen av lydnadens och anpassningens effekter på vårt tänkande och handlande har socialpsykologen Stanley Milgram betytt oerhört mycket. Hans experiment utfördes på 60-talet men ger fortfarande upphov till nya vetenskapliga artiklar och diskussioner och det undervisas alltjämt om det på universitetens psykologikurser. Under några år genomförde Milgram många varianter på ett och samma experiment vars grundstruktur såg ut så här: försökspersonerna kallades en och en till en lokal utanför universitetet och fick träffa en försöksledare - mr Williams, och en annan försökperson - mr Wallace. Båda var i själva verket skådespelare.

Försöksledaren förklarade att experimentet gick ut på att studera effekterna av bestraffning på människans förmåga till inlärning. Genom en arrangerad lottdragning utsågs den falska försökspersonen alltid till elev och den äkta till lärare.

Eleven – det vill säga den skådespelande mr Wallace - spändes fast i en anordning som kunde ge elchocker. Försökspersonen placerades framför en panel med trettio spakar markerade från 15 till 450 volt och instruerades att läsa upp olika ordkombinationer som mr Wallace skulle återge korrekt. För varje gång mr Wallace svarade fel skulle försökspersonen ge allt starkare stötar med en intervall på 15 volt.

Inte en enda av de till sist sammanlagt över tusen försökspersonerna motsatte sig att delta i experimentet i detta skede. Alla accepterade alltså experimentets själva förutsättningar – att de i vetenskapligt syfte skulle ge en främmande människa elchocker.

Vad Milgram egentligen ville ta reda på var var gränsen för människors lydnad går. Hur skulle hans försökspersoner reagera inför att bli beordrade att begå grymheter och vad kunde få dem att sluta lyda auktoritetens instruktioner?

I en provstudie hade Milgram placerat lärare och elev i skilda rum, utan möjlighet för dem att se eller höra varandra men det visade sig att i denna totala brist på kontakt så fortsatte så gott som alla att ge stötar hela vägen upp till 450 volt. Därför lät Milgram försökspersonen höra elevens röst. ”Mr Wallace” var instruerad att skrika högt av smärta och kräva att få slippa fortsätta redan vid 150. Efter 315 volt slutade han att ge några livstecken ifrån sig. Trots det helt frivilliga i situationen och de tydliga skyltarna på panelen (där de högsta nivåerna markerades med ordet ”fara”), fann Milgram att en majoritet av försökspersonerna, 26 av 40, var beredda att ge sin elev stötar ända upp till den högsta möjliga strömstyrkan. Ingen avbröt före 300 volt. De flesta av försökspersonerna visade tecken på starkt obehag, ibland rentav ångest, flera fnittrade nervöst eller drabbades av tics, många protesterade men de fortsatte ändå sitt deltagande på försöksledarens uppmaningar. De var helt enkelt lydiga[19].

Upprepningar på, eller varianter av Milgrams experiment har gjorts många gånger ända fram på 2000-talet. Graden av lydnad har varierat ganska kraftigt men det har inte gått att se någon utveckling åt något håll över tid[20]. Experimentet har fått kritik för att inte ha bäring på verkliga situationer men i en studie utförd 1995 i USA angav 46 procent av tillfrågade sjuksköterskor att det hänt att de gjort vad en läkare sagt åt dem, trots att de trodde att det kunde ha negativ effekt på patienten. Ansvaret för skadliga följder lade de lydiga sjuksköterskorna helt på den ordinerande läkaren[21]. Hur överdriven lydnad kan få mycket allvarliga konsekvenser, visade också en genomgång av den amerikanska National Transportation Safety Board. De fann att så stor andel som 25 procent av alla flygolyckor i USA kan bero på en alltför hög lydnadsgrad gentemot kaptenen från förstepiloten[22]. Kritiken mot Milgrams experiment handlar kanske inte så mycket om dess upplägg som om ett obehag inför vad resultatet säger om oss människor. Hur lättledda vi är, och vilka fasansfulla konsekvenser det kan få, är inte någon angenäm kunskap.

Trots det helt frivilliga i situationen och de tydliga skyltarna på panelen (där de högsta nivåerna markerades med ordet ”fara”), fann Milgram att en majoritet av försökspersonerna, 26 av 40, var beredda att ge sin elev stötar ända upp till den högsta möjliga strömstyrkan.

De båda forskarna Herbert Kelman och Lee Hamilton menar i sin bok Crimes of obedience att lydnad kan ta sig tre olika former: lydnad för att vi hoppas undkomma straff eller vill få någon form av belöning (vi vill ha högre lön eller är rädda att förlora jobbet, vill få bra betyg i skolan, en plats i himlen); lydnad för att vi identifierar oss med auktoriteten eller gruppen och vill ha en god relation och en viss position i förhållande till den (som i Knutby); eller lydnad för att det som begärs är i överensstämmelse med våra värderingar. Det är då i första hand målet vi underkastar oss och inte auktoriteten som satt upp det. I verkliga livet är dessa former ofta uppblandade med varandra och beroende på situation kan vi alla lyda av samtliga orsaker. De två första formerna innebär att vi släpper vårt eget omdöme. Då blir vi till viljelösa redskap för någon annans mål – som kanske inte alls överensstämmer med vårt eller med vår uppfattning om ett moraliskt riktigt handlande. I det tredje fallet har vi använt vårt omdöme och gjort valet att lyda. Beroende på vilka ideal vi har och vilket sammanhang det handlar om kan det visa sig bli minst lika destruktivt, som i fallet då en redan övertygad islamist väljer att lyda ett överhuvud inom IS. Men det kan också handla om mer banala överlåtandes av beslut, som att göra som en lärare eller tränare säger åt en för att lyckas med ett skolarbete, ett prov, ett höjdhopp eller en fotbollsfint.

Det flesta av Stanley Milgrams försökspersoner lydde antagligen av samma skäl som medlemmarna i Knutbyförsamlingen - de accepterade försöksledaren som en legitim ledare och ville ha goda relationer till denne.

19 Milgram, Stanley: **Obedience to authority**. An experimental view (Tavistock Publications 1974)

20 Burger, Jerry: Replicating Milgram. **Would people still obey today?** Amercian Psychology, januari 2009

21 Blass, Thomas; Krackow, Annamarie: **When nurses obey or defy inappropriate doctors orders**. Journal of social behavior and personality, nr 10, 2000

22 Mixon, Don: **Obedience and civilization, authorized crime and the normality of evil**. (Pluto press 1989)

Milgramexperimentets deltagare tycks ha haft en hållbar moral vad gäller inställningen till att plåga andra människor – det är fel. Men uppenbarligen ansåg de det vara värre att vara olydig. Det var därför så många av dem mådde dåligt under experimentet. De var fullt och plågsamt medvetna om att det de gjorde var fel men de såg inget bättre alternativ. Själva det faktum att man gått med på att vara en del av experimentet frivilligt gav antagligen en känsla av plikt att uppfylla vad man åtagit sig.

Stanley Milgram menade att när vi väl gjort valet att lyda en auktoritet så går vi in i ett nytt medvetandetillstånd som han kallar agenttillståndet. Vi slutar att se oss som självständiga individer och övergår till att betrakta oss som verktyg för någon annans vilja och avsikter. Vi går in i det av fri vilja men det är svårt att ta sig ur så länge vi befinner oss inom samma ramar. Att bryta skulle ju bland annat innebära att man åter tar på sig ansvaret för sina handlingar och därför också måste ifrågasätta sitt beteende fram till punkten då man bröt. Att fortsätta lyda blir ett sätt att rättfärdiga vad man dittills gjort.

Om man tittar på den film som spelades in under några av Milgrams experiment syns tydligt hur påfrestande situationen är för försökspersonerna. Man får också se hur de ljuger för sig själva efteråt. De avskärmar sig från vad de varit med om eftersom erfarenheterna är så plågsamma att ta in i medvetandet. Vid debriefingen verkar många mer eller mindre häpna och förfärade över sitt eget beteende. Flera berättar att de försökte hantera den stress och det obehag de kände under experimentet genom att mentalt hålla offret på avstånd. De fokuserade på att utföra sina uppgifter så väl de kunde och stängde av sin empati.

Experimentet på Manoauniversitetet

Exakt hur häpnadsväckande lätt människor överger humanistiska värderingar när de hamnar i en auktoritets makt och förespeglas rationalitet visar också ett experiment som genomfördes på Manoauniversitetet i Hawaii i början av 1970-talet. En lärare i psykologi tog med sina studenter upp befolkningsexplosionen i landet och hävdade att den utgjorde ett hot mot den nationella säkerheten. Han berättade att antalet fysiskt och mentalt handikappade ökade lavinartat och presenterade ett vetenskapligt projekt som fått i uppdrag att arbeta för att minska detta problem. Nu ville han fråga studenterna om råd eftersom de var intelligenta, välutbildade och hade högt hållna etiska värderingar. Läraren delade ut formulär med ett antal frågor och fick häpnadsväckande svar. 90 procent av studenterna ansåg att det alltid finns människor som är mer lämpade att leva än andra. 91 procent instämde i att det under extrema omständigheter var rätt att döda dem som utgjorde det största hotet mot den generella välfärden och 29 procent tyckte att det gällde även för deras egna familjer. På frågan om de föredrog att vara den som fattade beslutet eller den som utförde avrättningen svarade majoriteten det förstnämnda och nio procent det andra. Bara några få vägrade svara[23].

På frågan om de föredrog att vara den som fattade beslutet eller den som utförde avrättningen svarade majoriteten det förstnämnda och nio procent det andra. Bara några få vägrade svara

Allt som behövts var att en auktoritet en kort stund pratat om saken på ett sätt som framställde dödande av handikappade som helt normalt, nödvändigt och accepterat och dessutom sanktionerat från högre ort. En liknande studie utfördes i Israel 1990 med studenter som läste till yrken inom vårdområdet. Man presenterade ett scenario där resurserna inte längre skulle räcka till för vård av alla. Myndigheterna påstods föreslå att de svårast handikappade inte längre skulle få vård och till sist även skulle avrättas. Nära 40 procent av studenterna förklarade sig villiga att avbryta behandling i en sådan situation. Mellan 12 och 17 procent var villiga att delta i planeringen av massavrättningarna och runt tio procent kunde tänka sig att själva avsluta en patients liv.[24]

23 Mansson, HH: **Justifying the final solution**. Omega, de Journal of Death and Dying, nr 2 1972

24 Charny, Israel W; Fromer, Daphna: **A study of the readiness of jewish/Iisraeli students in the health professions to authorize and execute involuntary mass euthanasia of "severly handicapped" patients**. Holocaust and genocide studies nr 3 1990

Ideologins betydelse

En viktig del i att uppnå hög grad av frivillig lydnad är att förse människor med en övergripande ideologi som rättfärdigar beteendet och situationen som sådan. Det behöver inte vara en så heltäckande och tydlig ideologi som nazismen. I fallet med Milgrams experiment menar han att vetenskapen fungerar som den ideologi som rättfärdigar experimentet i försökspersonernas ögon. De inte bara lyder, de gör det för en sak som samhället vant dem vid att betrakta som god, nämligen vetenskapens framskridande. Steget från att hålla fast vid att man inte ska plåga andra till att i stället göra just det blir därför ganska kort. Samma gäller för experimentet i Manoa. Studenterna fick veta att myndigheterna har vissa planer för att avvärja ett hot mot landets fortsatta välgång. Patriotismen är en mycket stark ideologi i USA. I Sverige är tron på staten stark och vi vill gärna se oss som rationella och effektiva. Här var tvångssteriliseringar av så kallat undermåliga människor vanliga ända in på 70-talet (och tvångssterilisering av transsexuella som ville få könskorrigerande behandling fortgick ända fram till för bara några år sedan).

Vilka ideologier en människa bekänner sig till och underkastar sig varierar från kultur till kultur, från tid till tid och från person till person och samverkar med den politiska kulturen i landet.

Vilka ideologier en människa bekänner sig till och underkastar sig varierar från kultur till kultur, från tid till tid och från person till person och samverkar med den politiska kulturen i landet. Vi föds emellertid så gott som alltid in i ett socialt system som är hierarkiskt. Det kan skifta från situation till situation om man själv är den som lyder eller den som bestämmer. Betyg, erfarenheter, ålder och yrkesbefattning får vara med och bestämma rankning och klass, etnicitet och kön spelar också roll för hur vi arrangerar våra samhälleliga hierarkier. Vissa skillnader kan vara rimliga, andra inte men idén om att det finns en hierarki är så självklar att vi sällan reflekterar över det. Tidsandan uppmuntrar till att ständigt se oss själva och varandra som delaktiga i en strävan efter, och konkurrens om positioner. Sport, musik, konst, utseende, yrkesskicklighet – allt går att tävla i och tävlingar syftar till att upprätta hierarkier. Tävlingar som ger medvetna rangordningar gör det lättare att acceptera de omedvetna. De gör det självklart att hierarkier är något naturligt, något man inte ifrågasätter. Både den högerextrema och den islamistiska våldsbejakande miljön är starkt hierarkiska men de som söker sig dit har redan fått ordentlig träning i att inordna sig på andra håll i samhället.

De flesta av oss godtar utan protester den roll och status vi tilldelats. Vi anpassar oss till gruppen och lyder överordnade och vi gör det oftast utan reflektion.

En social faktor som binder fast människor i ett underdånigt beteende är att vi är uppfostrade att bete oss artigt. Vi uppfattar det som oartigt att säga emot dem som vi ser som auktoriteter, men också att säga emot dem som själva uppfattar sig som auktoriteter. Vi vill ogärna såra genom att påpeka för folk att de inte är vad de själva tror sig vara. Därför räcker det ofta att människor uppträder som auktoriteter för att vi ska börja lyda dem.

I Ruben Östlunds film De ofrivilliga vägrar en busschaufför på en långresa att köra vidare eftersom någon haft sönder en gardinstång på toaletten. Han utgår omedelbart från att det är bussens tonårsgäng och kräver i nedlåtande och anklagande ton att den skyldige erkänner, annars vägrar han att köra vidare. Timmarna går och ingen erkänner (den skyldiga är en medelålders kvinna som råkat riva ner den helt oavsiktligt). Några av passagerarna protesterar i mestadels försiktiga ordalag men möts av en kompakt vägg av oförstående. Busschaufförен menar att hans handlande är fullkomligt rimligt. Protesterna upphör och passagerarna tystnar. Att hållas som gisslan av någon man betalat för att ta en till en angiven destination blir normaliserat. När en liten pojke av sin pappa efter många timmar förmås ta på sig skulden och busschaufförен till sist startar motorn hörs till och med spridda applåder.

Är du hjälten som gör motstånd?

Tänker du att du själv skulle gått med i motståndsrörelsen i andra världskrigets Tyskland, protesterat under folkmordet i Rwanda eller avbrutit om du var försöksperson i Milgrams experiment? Då är du inte ensam. I en studie presenterade Milgram sina experiment för ett stort antal personer utan att meddela dem resultaten. Han ställde frågan var någonstans de trodde att de själva skulle ha avbrutit. De flesta sa vid runt 150 volt och ingen trodde sig om att fortsätta efter 300. Naturligtvis tror vi oss alla om att vara goda, rättfärdiga och ifrågasättande. Ingen kan se sig själv som grymhetens hantlangare men det är precis vad de flesta är beredda att bli, till och med utan minsta hot om repressalier. Om vi hade vuxit upp i Tyskland under 1930- eller 40-talen eller i Rwanda på 1990-talet är det allra troligast att vi lyssnat till verkliga eller självutnämnda auktoriteter och lärt oss att acceptera folkmord som en nödvändighet för samhällets bästa. Kanske hade vi dessutom varit bland dem som på olika vis hjälpte till att genomföra det.

Tänker du att du själv skulle gått med i motståndsrörelsen i andra världskrigets Tyskland, protesterat under folkmordet i Rwanda eller avbrutit om du var försöksperson i Milgrams experiment? Då är du inte ensam

Människans förmåga och villighet att lyda auktoriteter har genom historien i många lägen garanterat trygghet, lugn och stabilitet. Kanske har evolutionen gynnat lydnad och anpassning som egenskaper hos människan? Men samtidigt måste egen initiativförmåga i så gott som alla tider varit en stor fördel i kampen för överlevnad.

Vi föds med anlag för lydnad men liksom med vårt anlag för språk krävs en omgivning som bidrar till att utveckla det. Med andra förväntningar skulle andra egenskaper kunna utvecklas. De allra flesta av Milgrams försökspersoner ställde frågor och protesterade, de försökte att hjälpa eleven genom att särskilt betona när de uttalade de ordpar som var rätt, de svettades, vred på sig, vände bort huvudet så de slapp se försökspersonen (i de varianter av experimentet då båda befann sig i samma rum). De visade tydligt att de inte ville vara med om att plåga en annan människa. Och kanske allra viktigast: när Milgram lät försökspersonerna själva bestämma strömstyrkan höll sig alla på en låg nivå. Om de bara fått mer träning i att agera självständigt och ifrågasätta och bryta med illegitima auktoriteter hade utfallet i Milgrams experiment kanske blivit ett annat.

Regel-, roll- och värdeorientering

I en av sina studier riggade socialpsykologen Ervin Staub så att barn i olika åldrar hörde ljud som antydde att någon skadat sig i ett angränsande rum[25]. Han gjorde flera versioner av experimentet och kunde konstatera att när två små barn tillsammans hörde ljud från rummet bredvid var de som regel mycket snabba med att rusa dit för att hjälpa. Men han fann att detta beteende ändrades med åldern. Barn i elva-tolvårsåldern var betydligt mindre benägna att hjälpa. Hans teori är att de äldre barnens beteende berodde på att de anammat sociala regler alltför strikt. De hade fått instruktioner om att genomföra vissa uppgifter och följde dessa instruktioner men vågade inte göra något därutöver. Om de däremot i förväg fått veta att de hade tillåtelse att gå in i det andra rummet för att hämta arbetsmaterial så var de också snabba med att gå dit för att hjälpa när de hörde någon jämra sig. De äldre barnen hade alltså lärt sig att vad de uppfattade som regler gick före ett empatiskt beteende – något som de yngre ännu inte tagit till sig. När experimentet utfördes med vuxna försökspersoner hjälpte de i lika hög utsträckning när de fått uttrycklig tillåtelse att gå in i det andra rummet som när de inte fått det. Hade de däremot fått instruktionen att stanna i det egna rummet så sjönk andelen hjälpare drastiskt. Äldre barn och vuxna har lärt sig att kväva sina ursprungliga, och goda, reflexer att hjälpa till förmån för att lyda.

Förutsättningarna för att vara lydig finns alltså hos så gott som alla människor men det faktiska utfallet styrs av vilka förväntningar vi uppfattar ställs på oss genom livet. Hur vi oftast förhåller oss till auktoriteter har, menar forskarna Herbert Kelman och Lee Hamilton[26], sin grund i om vi är regelorienterade, rollorienterade eller värdeorienterade. Vad det innebär att vara regelorienterad säger sig självt. Den som är rollorienterad fokuserar på att uppfylla de åtaganden som följer med den roll personen tilldelats eller tagit på sig. Man kan då se det som en moralisk skyldighet att lyda. Den värdeorienterade styrs av sina egna värderingar och bedömningar och är den som är minst benägen att lyda illegitima auktoriteter. Som med alla sådana här indelningar gäller naturligtvis att de sällan uppträder i ren form. Ibland är en människa värdeorienterad, ibland rollorienterad, ibland alla tre samtidigt. Men om målet är mer värdeorientering och mindre av de båda andra behöver vi reflektera över hur vi lär våra barn att förhålla sig till grupptryck och auktoriteter.

Ger vi inga förklaringar till varför vi vill att barn och unga ska bete sig på ett visst sätt blir många av de uppmaningar vi ger dem en träning i lydnad och underkastelse.

Ger vi inga förklaringar till varför vi vill att barn och unga ska bete sig på ett visst sätt blir många av de uppmaningar vi ger dem en träning i lydnad och underkastelse. Som vuxna har vi därför ett viktigt val att göra i vårt förhållningssätt till unga människor: vill vi att de ska bli lydiga eller vill vi att de ska bli medmänskliga?

25 Staub Ervin: **The psychology of good and evil**, Cambridge University Press 2003
26 Kelman, Herbert C; Hamilton Lee: **Crimes of obedience**, Yale University Press 1989

Social anpassning

sammanfattning

I en studie om hur vi människor anpassar oss fick försökspersonerna se kort med tre streck i olika längd och ombads tala om vilket av strecken som var lika långt som ett streck på ett annat kort. När de sattes i en grupp där sju andra fått bedöma före dem och instruerats att på flera av korten svara fel började försökspersonerna snabbt att svara fel de också. När deras eget omdöme ställdes mot gruppens felaktiga bedömningar valde de att hellre lita på gruppen än på sig själva.

Det är inte bara en människas personlighet och psyke som avgör hennes beteende utan också – i ännu högre grad - vilken situation hon befinner sig i. Vi anpassar oss efter det vi tror förväntas av oss. Det är fullt möjligt för en människa att vara en grym mobbare på arbetstid och en snäll och tillbakadragen vän på eftermiddagarna.

En manipulativ ledare är ofta duktig på att med små steg få oss att förändra våra värderingar.

I forskaren Solomon Aschs berömda studie om konformitet fick försökspersonerna se kort med tre streck i olika längd och ombads tala om vilket av strecken som var lika långt som ett streck på ett annat kort. När försökspersonerna fick titta på och bedöma längderna ensamma svarade de fel i mindre än en procent av fallen men när de sattes i en grupp där sju andra fått bedöma före dem och instruerats att på flera av korten svara samma fel började försökspersonerna snabbt att svara fel de också. De 123 personer som deltog i studien svarade fel i 70 procent av fallen där gruppen gjort det. Bara en fjärdedel av försökspersonerna klarade av att hålla fast vid sina egna bedömningar hela tiden. Intressant nog berättade en del efteråt att de anpassat sig till gruppen för att det kändes lättast att göra så medan andra faktiskt tycktes anse att de bedömningar gruppen gjort var rätt. När deras eget omdöme ställdes mot gruppens felaktiga bedömningar valde de att hellre lita på gruppen än på sig själva.[27]

Vid nyare experiment, liknande Aschs, har man använt sig av avancerad hjärnscanningsteknik för att studera vilka delar av hjärnan som aktiveras när försökspersonerna anpassar sig till gruppen. Det visade sig vara de delar som hanterar syn och rumslig uppfattning. Områdena som arbetar med konflikthantering och planering aktiverades inte. Det ser alltså ut som att anpassningen inte skedde på ett beräknande sätt utan redan på den nivå där vi tar in vår bild av omvärlden. Så starkt är människans behov av att höra till att vi inte förmår se annat än det våra medmänniskor säger att de ser.

I Agnes Hellströms bok Ränderna går aldrig ur skildras livet på internatskolan i Sigtuna där hon själv var elev under 1990-talet. Vardagen på skolan är full av markörer för maktfördelning. Äldre elever har rätt att både förnedra, utnyttja och straffa yngre. De vuxna blundar och skolans egna regler syftar också till underkastelse och disciplin. Vuxna ska nias och bugas eller nigas för. Ifrågasättande är inte att tänka på. Minsta förseelse och man riskerar att kastas ut - om man inte är av den rätta börden vill säga för då ser skolan gärna mellan fingrarna.

Eleverna får lära sig att det är skillnad på folk och folk. För vissa sker den inlärningen medvetet, andra tar den till sig utan att reflektera. Bara ytterst få protesterar. När de en gång hunsade och förnedrade ”battarna” (högstadieeleverna) och ettorna når trean i gymnasiet har de själva blivit fullfjädrade diktatorer och förtryckare. Det bäddar för att systemet inte kommer att ifrågasättas av dem senare heller – nu är de ju inte längre bara offer utan också själva förövare.

Det är inte bara en människas personlighet och psyke som avgör hennes beteende utan också – i ännu högre grad - vilken situation hon befinner sig i. Vi anpassar oss efter det vi tror förväntas av oss. När vi befinner oss i nya och okända miljöer där vi inte kan luta oss mot riktlinjer vi skapat i andra sammanhang blir vi särskilt utlämnade till denna situationella makt.

27 Asch, S.E: **Effects of group pressure on the modification and distortion of judgments**. I H. Guetzkow (red), Groups, leadership and men. PA:Carnegie Press 1951

Vi anpassar oss efter det vi tror förväntas av oss. När vi befinner oss i nya och okända miljöer där vi inte kan luta oss mot riktlinjer vi skapat i andra sammanhang blir vi särskilt utlämnade till denna situationella makt.

Ännu starkare blir de krafterna när vi tilldelas formella roller och kanske till och med en uniform eller en mask. Grupper som ändrar sina utseenden innan de går ut i strid, genom att till exempel använda masker, måla ansiktena eller byta frisyrer, ägnar sig åt mer aggressivt våld än grupper som inte förändrar sina utseenden. De med ändrade utseenden torterar, stympar och dödar mer. Av de stridande grupper som genomgår någon slags avindividualiseringsprocess – det vill säga ett aktivt fjärmande från en individuell identitet, innan de drar ut i krig, bedöms hela 80 procent vara extremt aggressiva[28].

I det berömda fängelseexperimentet Stanford prison experiment lät forskaren Philip Zimbardo ett antal unga män utses till antingen fångar eller fångväktare. Väktarna blev snabbt grymma i sin behandling av fångarna. Den av vakterna som var allra grymmast och mest uppfinningsrik i sin ondska förklarade efteråt sitt beteende: ”Det är din kostym, och du måste bete dig i enlighet med den.” Kanske var hans föreställning om hur en uniformerad fängelsevakt beter sig helt enkelt värre än de andras och när han själv försattes i rollen levde han mer eller mindre robotlikt upp till den. Uniformen och situationen tog makten över honom.

De flesta av vakterna beskrev i efterhand alienation inför sitt eget beteende och uttryckte häpnad över vad de utsatt andra människor för och hur de i vissa fall njutit av att bestraffa dem[29].

När Ayan och Leila valde att ta på sig burkor kan de ha fungerat som en slags uniform som ytterligare påskyndade deras process. Samma sak med den enhetliga klädsel som Nordiska motståndsrörelsen använder sig av: vit skjorta, svarta byxor och grön slips.

Människan är en anpassningsbar varelse med förmåga att leva med mycket korta tidshorisonter. Vi ändrar snabbt våra ursprungliga värderingar om situationen förändras och glömmer vilka åsikter vi hade eller vilka värderingar som rådde i den vardag vi annars lever. Den danska dokumentärfilmen Armadillo följer ett antal soldater på FN-uppdrag i Afghanistan på 2000-talet. I en nyckelscen kastar de en handgranat på några talibaner och går sedan fram och skjuter dem till döds. Efteråt närmast skryter de om det. Några medsoldater ser visserligen bekymrade ut men de flesta är uppsluppet entusiastiska: äntligen närstrid! En av de som deltog ringer hem och berättar om händelsen. Mamman ringer i sin tur till den militära ledningen hemma i Danmark och ifrågasätter vad hennes barn gör under sin stationering i Afghanistan. I filmen får man se hur soldaterna, som alltså brutit mot genèvekonventionen genom att likvidera personer som redan lagt ner vapen, sedan blir dekorerade. Befälet är nöjt med dem, han förklarar att han själv skulle gjort likadant. Det enda han är upprörd över är att någon ringt hem och ”skvallrat.”

28 Watson, Robert I: **Investigation into deindividuation using a cross-cultural survey technique**. Journal of Personality and Social Psychology, 5, 4-15

29 Zimbardo Philip: **The Lucifer Effect. Understanding how good people turn evil**, Random House Trade 2008

Det behövs knappast något så extremt som ett krig eller ett udda psykologiexperiment för att få oss att vandra mellan olika medvetandevärldar – det gör de flesta människor flera gånger per dag.

Ett personligt exempel: jag minns den glädje som rådde i min skolmatsal de dagar det inte bara fanns hårt utan också mjukt bröd med småpipig ost eller prickigkorv till. Jag minns också att jag ibland tyckte att det var konstigt att jag kunde bli så glad över något som några timmar senare, när jag fick mellanmål hemma, var en självklarhet för mig. Som om skolan var en separat värld och den person jag var där var svältfödd på mjukt bröd med pålägg, trots att jag hade det inom ständigt räckhåll hemma.

Vi kan nog alla också komma på oss själva med att i ett sammanhang hålla med en grupp av vänner om något men i ett annat sällskap fnysa åt exakt samma åsikt – och båda ståndpunkterna kan kännas lika sanna just när vi uttrycker dem.

Människan är fenomenal på att anpassa sig och duktig på att klyva sin personlighet i flera. Det är fullt möjligt för en människa att vara en grym mobbare på arbetstid och en snäll och tillbakadragen vän på eftermiddagarna. Vår människosyn är töjbar och situationsbunden.

Eskalering

En eskalering som sker gradvis kan snabbt få oss att ändra våra värderingar radikalt. Ju mindre och obetydligare de första stegen framstår desto lättare är det att dras med. En manipulativ ledare är ofta duktig på att utnyttja detta. Först uppmuntras du kanske att bära en viss knapp på jackan som tecken på lojalitet med ditt land och du gör det för att det verkar harmlöst och samtidigt innebär att du lättare får det där jobbet du vill ha. Sedan förväntas du börja hälsa på andra med en hyllning till landets ledare och du gör det med, för att det är enklast så och ingen kommer ju till skada. Därefter kommer propåer om att alla bör rapportera till myndigheterna om någon hälsar fel - och nu tänker du kanske att det är rimligt att din griniga granne får sig en reprimand samtidigt som du framträder i lite bättre dager genom att ange henne. Har man tagit första steget följer lätt fler. Och varje litet steg i sig kanske ter sig obetydligt men sammantagna innebär de stora avsteg från det tänkande och handlande som var ens utgångspunkt.

En eskalering som sker gradvis kan snabbt få oss att ändra våra värderingar radikalt. Ju mindre och obetydligare de första stegen framstår desto lättare är det att dras med.

För varje fortsatt steg i den påbörjade riktningen blir det svårare att bryta. Som psykologerna John P Sabini och Maury Silver beskrivit det i en kommentar till Milgrams experiment: ”om försökspersonen bestämmer sig för att det inte är försvarbart att ge nästa stöt, hur kunde han då, eftersom denna (vid varje tillfälle) endast är en aning starkare än den föregående, rättfärdiga den stöt han gav senast? Att förneka lämpligheten av det steg han just ska ta, innebär att undergräva lämpligheten av det steg han just tog, och det försvagar försökpersonens egen moraliska ställning. Försökspersonen snärjs av sin gradvis stigande delaktighet i experimentet.” Nuet och situationen härskar. Och vi anpassar oss.

Systemets kraft

Situationens makt är en väldigt viktig faktor för vårt beteende men situationer uppstår inte i ett vakuum. Vilka situationer vi hamnar i beror på vilka som är möjliga att hamna i. Och där kommer systemets kraft in. Systemet, förklarar socialpsykologen Philip Zimbardo, tillhandahåller institutionellt stöd, auktoritet och resurser som den enskilda situationen hämtar sin kraft ur. På internatskolorna är det det accepterade systemet med kamratfostran och skolans strikta ordning med ett kontrakt med regler som eleverna fått skriva på, som utgör grunden för pennalismen. I Stanford Prison Experiment är det, enligt Zimbardo, lätt att se var systemet hade sin källa, nämligen hos honom själv. Flera av de unga ”vakterna” i Zimbardos experiment ansåg sig vara antiauktoritära och oppositionella mot alla formella maktinstitutioner men fann sig ändå snabbt och lätt i att bli representanter för en straffande övermakt. En del av förklaringen ligger i de instruktioner de fått före experimentet. Philip Zimbardo hade berättat för dem att målet var att få fångarna att känna sig helt maktlösa och avindividualiserade (för att sedan kunna studera vad de skulle göra för att erövra makt, individualitet, frihet och viss mån av privatliv – experimentets ursprungliga mål var att undersöka hur människan reagerar på fångenskap). Zimbardo förklarade att dessa känslor kunde uppnås genom att göra fångarna uttråkade, frustrerade, utsatta för godtycklighet och i viss mån rädda. Vakterna fick alltså instruktioner som var ganska vaga i hur de rent konkret skulle genomföras men ganska tydliga om målet – att få de unga fångarna att känna sig som om de verkligen var i ett riktigt fängelse. Det var alltså Philip Zimbardo som gjorde upp villkoren för situationen, det var han som drog upp grunddragen, som med sin auktoritet gav legitimitet åt experimentet och följaktligen också måste hållas ytterst ansvarig för det som gick snett.

Då gör vi som vi gjort förut, som vi ser andra göra eller som vi tror att andra skulle göra om de var i vår situation.

Ibland är vi medvetna om vår anpassning men oftast sker den omedvetet, precis som för eleverna i Agnes Hellströms roman Ränderna går aldrig ur. Varje dag uppstår hundratals tillfällen då vi kan göra val och för att inte all vår tid och hjärnverksamhet ska ockuperas av dem så låter vi autopiloten stå på. Då gör vi som vi gjort förut, som vi ser andra göra eller som vi tror att andra skulle göra om de var i vår situation. Vi överlåter makten över oss själva till systemet som satt upp ramarna och släpper vårt personliga ansvar.

Vi- och domtänkande, avhumanisering och demonisering

sammanfattning

Att avhumanisera offer har genom historien gjorts på många olika vis; genom att kalla dem kackerlackor (som i Rwanda), klä av dem nakna, ge dem nummer i stället för namn, trä huvor över deras ansikten, eller kalla dem för ”otrogna”. Efter att ha tagit ifrån offren deras värdighet blir det enklare att döda eller förnedra dem.

Man behöver inte själv delta aktivt i avhumaniserande handlingar för att påverkas, det räcker med att som åskådare se hur offren behandlas illa.

I så gott som alla grupper uppstår idéer om att det finns en eller flera andra grupper som på något vis befinner sig i opposition till den egna; det kallas ”vi och dom-tänkande”. Vi tenderar att överskatta likheterna inom vår egen grupp, likaväl som inom dom-gruppen och vi överskattar också skillnaderna mellan grupperna när de väl etablerats. Vi tillskriver mer eller mindre automatiskt den egna gruppen positiva egenskaper och den andra negativa.

När grupperna är etablerade ligger också demoniseringen nära. De i den andra gruppen är inte bara sämre utan också ondare än vad vi är.

Vi har också en tendens att projicera egna tillkortakommanden på andra, det vill säga att i stället för att erkänna våra egna brister så ser vi dem hos andra.

I rapporten Främmande är skrämmande[32] intervjuas unga om våldsbejakande extremism. Några pratar om hur viss extremism förminskas: den som utförs av vita, med nordiskt klingande namn. De tycker att personerna ofta får superhjälteliknande eptitet, som Lasermannen eller Star wars-mannen (om Anton Lundin-Pettersson) och konstaterar att deras dåd sällan kallas terrorism och att medierna gör en poäng av att de kan vara psykiskt sjuka. ”Men när det gäller en person som kanske är muslim från Mellanöstern är det direkt muslimsk terror”, säger en flicka. En annan fortsätter ”Då är det den delen av personen som har påverkat, att det inte är något psykologiskt.” Andra av de intervjuade ungdomarna pekar också på hur de med invandrarbakgrund hela tiden förväntas ta avstånd från olika terrordåd utförda av muslimer. ”Det där är jobbigast, typ. Att hela tiden fördöma. Varför ska jag fördöma någon annans handling? Fördöm den själva då”. Några vill att också brandattentat mot flyktingboenden bör omtalas som våldsbejakande extremism.

Det här är skarpa iakttagelser. Vi gör skillnad där det inte finns någon anledning att göra skillnad, och ser likheter där de saknas och det påverkar med all sannolikhet dem som hela tiden drar det kortaste strået i jämförelserna. Det här är något som är viktigt att tala om som en orättvisa. Att inte uppmärksamma det är detsamma som att säga att det är acceptabelt att klumpa ihop muslimska unga med muslimska terrorister, eller bortförklara terror som utövas mot vissa grupper med ett förminskande av gärningsmännens ideologiska motiv.

Avhumanisering

Den unge Pio, som aldrig tidigare visat intresse för något annat än fotboll och definitivt aldrig känt något hat mot tutsier, berättar för journalisten Jean Hatzfeld om den första dagen då han dödade, under folkmordet i Rwanda 1994: ” Jag menar, vid det fatala tillfället såg jag inte i honom vad han varit tidigare (...). Hans drag liknade den person jag känt men inget hos honom påminde mig längre starkt om att han var en person som jag hade levt sida vid sida med så länge.” Pio minns att han inte längre kunde se en människa framför sig när han jagat fram en person med tutsisk härstamning i träsken där många gömde sig. Han kunde inte föreställa sig att varelsen han just skulle hugga ner med sin machete delade samma känslor och tankar som han själv. Han beskriver det som att både han själv och hans offer förvandlats till vilddjur[33].

Han kunde inte föreställa sig att varelsen han just skulle hugga ner med sin machete delade samma känslor och tankar som han själv. Han beskriver det som att både han själv och hans offer förvandlats till vilddjur

Att avhumanisera offer har genom historien gjorts på många olika vis; genom att kalla dem kackerlackor (som i Rwanda), klä av dem nakna, ge dem nummer i stället för namn eller trä huvor över deras ansikten, eller kalla dem för ”otrogna”. Efter att ha tagit ifrån offren deras värdighet blir det enklare att döda eller förnedra dem. Att offrens ”djuriskhet” i själva verket är en produkt av hur man själv uppfattat och behandlat dem glöms bort i förvandlingsprocessen.

Man behöver inte själv delta aktivt i avhumaniserande handlingar för att påverkas, det räcker med att som åskådare se hur offren behandlas illa. Vi försvarar vår passivitet: denna person är mindre värd än andra, därför har jag ingen skyldighet att ingripa. Också offer kan avhumanisera sina förövare och det är det vi hela tiden ser när grymma handlingar förklaras vara oförklarliga och vi vägrar se det mänskliga i förövare. Vi gör dem till monster i stället för människor med förmåga till både goda och onda handlingar.

Ett plötsligt uppvaknande ur avhumanisering av en människa beskrivs i Dave Grossmans bok On killing. Efter en föreläsning träffar Grossman en veteran från andra världskriget. Mannen berättar hur han i en stridssituation dödade en japansk soldat. Efteråt sökte han igenom den dödes kläder och fann ett fotografi av en ung kvinna och två små barn – den dödes familj. När han berättar om det börjar han gråta och säger att han ända sedan dess hemsökts av insikten att de två barnen tvingats växa upp utan sin pappa för att han själv mördade honom. Grossman kallar fotografiet för ”en spricka i den slöja av förnekelse som gör krig möjligt.” Om en soldat i varje fiende såg en människa lik soldaten själv skulle dödande för de flesta bli omöjligt. För att klara att döda är soldaten tvungen att förneka sin skuld, avhumanisera och demonisera sina offer och rättfärdiga de order han fått och att han lytt dem.

Beskrivet så här långt låter nog begreppet avhumanisering ganska dramatiskt men det ligger också nära ett mycket vardagligt fenomen. Vi orkar, kan eller vill ofta inte relatera till andra människor. När vi till exempel trängs ihop med främmande människor på så små ytor att vi inte längre kan hålla den fysiska distans vi vill kan vi börja distansera oss mentalt för att slippa känna obehag. Den främmande mannen som trycks emot oss i den överfulla tunnelbanan är bara en sak, inte en människa.

När jag själv gick på gymnasiet trängde sig en dag en äldre kille tillhörande skolans coola gäng emellan mig och mina kompisar. En hård knuff i magen gjorde mig tvärarg och jag ropade ”men URSÄKTA mig!” efter honom. Jag minns så väl hans min när han vände sig om; han såg uppriktigt häpen ut: ”Va, stod det någon där?!”. Det var som om han trodde sig ha passerat genom en helt tom korridor och nu upptäckt att det fanns några myror som tydligen kunde prata på golvet där han just gått.

Han hade antagligen inte haft några onda avsikter med sitt knuffande men hans egen höga status på skolan hade fått honom att sluta se personer med lägre status som människor, så till den milda grad att han faktiskt blev förvånad över att någon av oss kunde prata med honom.

32 MUCF: **Främmande är skrämmande, rapport om ungas tankar och erfarenheter av våldsbejakande extremism** (2016)

33 Pios berättelse finns i boken **Machete Season. The killers in Rwanda Speak**, av Jean Hatzfeld (Picador 2006)

Vi- och dom-tänkande

Under hela min skolgång i låg- och mellanstadium var jag övertygad om att vi i A-klassen var lite bättre på alla sätt än de i B-klassen. Vi var smartare, trevligare, sjöng finare, hade mer sammanhållning och var allmänt lite bättre människor. Det var inget som uttalades och jag minns inte heller om det var så att det faktiskt fanns några yttre tecken på att vi var bättre på saker och ting (som att vi skulle fått bättre resultat i idrott eller andra saker man kunde jämföra oss i). Det var bara en bestämd uppfattning jag hade. Att jag lika gärna hade kunnat gå i B-klassen fanns över huvud taget inte på kartan.

Att dela in människor i vi och dom tycks vara en väldigt stark drivkraft som kan ses överallt i samhället och som vi faller in i i alla möjliga sammanhang. Det krävs mycket lite för att vi ska börja. Vilka som ingår och vilka som står utanför skiftar beroende på sammanhang men i så gott som alla grupper uppstår idéer om att det finns en eller flera andra grupper som på något vis befinner sig i opposition till den egna.

Evolutionspsykologin kan hjälpa oss med förståelse av mänskligt beteende; egenskaper som gynnat våra förfäders överlevnad påverkar vårt beteende även idag. Nedärvda reaktionsmönster och egenskaper ger tendenser att agera på vissa sätt. Vi-och-dom-tänkandet är ett beteende som kan ha gynnat människan under den mycket långa period då vi levde i små avgränsade grupper där individens överlevnad hängde på dess tillhörighet till flocken och på individernas förmåga att samarbeta och hjälpa de andra medlemmarna. Tillsammans kunde man hålla andra grupper på rimligt avstånd från de egna vattenhålen och fruktträden.

I en socialpsykologisk studie fick försökspersonerna veta att de enligt ett preferenstest antingen tyckte bäst om målaren Klee eller föredrog den likaledes expressionistiske målaren Kandinsky. Det var allt som krävdes för att de som gillade Klee skulle diskriminera dem som gillade Kandinsky, och tvärtom

I en socialpsykologisk studie fick försökspersonerna veta att de enligt ett preferenstest antingen tyckte bäst om målaren Klee eller föredrog den likaledes expressionistiske målaren Kandinsky. Det var allt som krävdes för att de som gillade Klee skulle diskriminera dem som gillade Kandinsky, och tvärtom[34]. Tanken med experimentet var att undersöka hur stora skillnader som behövdes mellan två grupper för att det skulle uppstå vi- och dom-tänkande. Forskarens plan var att börja med grupper utan några uppenbara skillnader alls för att därefter introducera fler och fler skillnader, tills problematiken uppstod. Han anade inte i förväg att det var fullt tillräckligt bara med själva indelningen. Till och med när den skett genom att kasta ett mynt började försökspersonerna snabbt anse att den egna gruppen hade fler positiva egenskaper än den andra.

Vi tenderar att överskatta likheterna inom vår egen grupp, likaväl som inom dom-gruppen och vi överskattar också skillnaderna mellan grupperna när de väl etablerats. Då får vi svårt att se de likheter som finns. Vi tillskriver mer eller mindre automatiskt den egna gruppen positiva egenskaper och den andra gruppen negativa. ”Vi” är bra för att ”dom” är dåliga.

34 Studier av socialpsykologen Henri Tajfel. En bra sammanfattning av studien finns här: https://explorable.com/social-judgment-theory-experiment

Demonisering

När grupperna är etablerade ligger också demoniseringen nära. De i den andra gruppen är inte bara sämre utan också ondare än vad vi är. Om hur det går till att börja demonisera också uppskattade grannar, vänner och till och med familjemedlemmar skriver Fausta Marianovic i den självbiografiska romanen Sista kulan sparar jag åt grannen. Med stigande förvirring åser hon hur gamla oförrätter väcks till liv och den eskalerande konflikten i 1990-talets Bosnien skapar tre grupper: kroater, muslimer och serber, av dem som länge levt i fred och sämja med varandra. Själv dotter till en serb och en kroat och gift med en muslim hamnar hon i bryderi när hon avkrävs lojalitet eller misstänkliggörs från alla håll. Hon betraktar hur människor hårdnar och aggressiviteten hos dem växer. Hennes egen medkänsla och vilja att se nyanser förvandlas i andras ögon till tecken på naivitet och svaghet men dagen kommer då även hon uppfylls av hat. Tillsammans med sin man och sina två söner befinner hon sig på polisstationen för att anmäla att den ene sonen blivit misshandlad. Där möter de en av de huliganer som misshandlat den andra sonen några veckor tidigare. Han ser henne stolt in i ögonen, ler, drar handen över halsen och greppar sig i skrevet. ”Jag minns bara att jag uppfylldes av en enorm kraft, ett energiflöde som hotade spränga mig i bitar. Hela mitt jag strävade efter att ta livet av den där varelsen. Jag hade kastat mig över honom med en djurisk kraft (...).”

Hon beskriver hatet som ”det kraftfullaste bränsle jag någonsin fått känna på”. Och plötsligt förstår hon hur serber, kroater och muslimer kan mörda varandra. Hatet känns rättfärdigt – de har ju gett sig på hennes barn och hon fantiserar om hämnd. Hennes oro och ångest ersätts med en känsla av styrka och makt.

Jaget i Fausta Marianovic berättelse lyckas snart kontrollera sitt hat. Visst hatar hon men det är snarare föreställningarna och idéerna än de enskilda människorna. Hon ser hur hennes granne pendlar mellan att vilja döda henne – när han ser henne som muslim, till att vilja hjälpa henne, när han uppfattar henne som serb. Han har fortfarande förmåga att se nyanserna men nu är han befäl i den serbiska grupperingens armé och måste göra svartvitt av gråskalorna. Människorna i de andra grupperna är onda, de vill döda och förstöra, de trakasserar sina kvinnor, är omättliga i sitt maktbegär och vill förslava de andra grupperna.

Projicering

Vi har också en tendens att projicera egna tillkortakommanden på andra, det vill säga att i stället för att erkänna våra egna brister för oss själva så ser vi dem hos andra. Under uppväxten lär vi oss att se en del sidor hos oss själva som svaga, skamliga och förbjudna och lättar på trycket det innebär genom att lägga över dem på någon annan, som utses till syndabock. När vi väl börjat se andra som ett hot blir varje angrepp på dem berättigat som självförsvar. När vi väljer att demonisera och se dåliga egenskaper hos andra missar vi samtidigt att rannsaka oss själva[35].

När vi väl börjat se andra som ett hot blir varje angrepp på dem berättigat som självförsvar.

Så skönt det hade varit om vi kunde lassa alla våra plågor och skulder och all vår otur på en getabock och skicka ut den i öknen. Trots att vi rationellt vet att vi inte kan göra det så försöker vi ofta ändå. När problemen visar sig vara kvar står vi där med både dem och skulden över att ha behandlat någon illa. Då väljer vi ofta att utse en ny syndabock och att rättfärdiga missgärningarna mot den första genom att ytterligare demonisera för att få personen att framstå som förtjänt av vår behandling.

Vi löper alla risken att hänfalla åt vi- och domtänkande, demonisering, avhumanisering och projicering. Därför behöver vi ökad medvetenhet om dessa tendenser och vara vaksamma. De är alla kraftfulla delar av ett våldsbejakande extremistiskt tankesätt, men också del i mer vardagliga fenomen som mobbning, utfrysning, rasism och främlingsfientlighet.

35 Thylefors, Ingela: **Syndabockar**. Natur och kultur 1999

Värderingar

sammanfattning

Socialpsykologen Leon Festinger har visat att människor rättar sina åsikter efter sitt handlande, snarare än tvärtom. Vi bedömer samtidigt undermedvetet ofta det vi själva gör som ett riktigt beteende. Om vi får i uppgift att göra något som går emot våra värderingar så är risken stor att vi ändrar våra värderingar med uppgiften hellre än att följa dem och avstå. Den som kan manipulera vårt handlande kan snart ha förändrat våra åsikter.

Att skuldbelägga offren är en central del i vår förvandling till människor som begår övergrepp eller tar till våld. Vi lägger över makt och ansvar för vad vi gör mot andra på dem själva och tänker att de styr och tvingar oss att begå våra handlingar.

Också som åskådare lägger vi gärna skulden på offren. Vi har ett behov av att tro att världen är rättvis och att det finns logik och konsekvens i det som händer. Om världen är orättvis framstår den ju som farlig för oss; vem som helst kan drabbas, även vi själva. Detta psykologiska försvar kallas Just-world-thinking.

Socialpsykologen Leon Festinger menar att när vi utsätts för situationer som leder till inre motstridighet så upplever vi kognitiv dissonans[36]. Eftersom vi vill undvika obehag så undviker vi ofta situationer eller information som skulle kunna leda till kognitiv dissonans. För att ta ett enkelt exempel: om en rektor varit med och fattat ett beslut som han eller hon starkt har trott kommer leda till något positivt är risken stor att personen undviker att ta till sig information som visar på negativa effekter. Tecken på att allt inte blev bra slås bort med att lärarna eller eleverna inte gör som det var tänkt eller att allt kommer bli bättre bara de inblandade vänjer sig. Först om signalerna att förändringen inte fungerar växer sig riktigt starka kommer rektorn att tänka om eftersom situationen gör det omöjligt att fortsätta undvika kognitiv dissonans.

Det här låter ju som ganska självklar psykologi men det som är verkligt intressant är hur Festinger visar att människor rättar sina åsikter efter sitt handlande, snarare än tvärtom. Vi tänker oss en lärare som är negativ till betyg. Nu får läraren lagstadgat krav på sig att ändå sätta betyg på barn i årskurs sex. Vad händer? Det troligaste är att läraren efter att ha satt de första betygen kommer att ha ändrat uppfattning. Inte för att hen plötsligt fått bevis för att betyg i sexan är bra utan för att vi människor strävar efter att göra oss av med sådan kognitiv dissonans som uppstår när våra åsikter och våra handlingar inte stämmer överens. Vi har en stark tro på att vi handlar självständigt och i överensstämmelse med vår egen moral. Samtidigt bedömer vi ofta det vi själva gör som ett riktigt handlande. Kort sagt: om vi får i uppgift att göra något som går emot våra värderingar så är risken stor att vi ändrar våra värderingar med uppgiften hellre än att följa dem och avstå från att handla. Det som innan upplevdes som fel känns nu rätt.

Vi lär om oss själva på samma sätt som vi lär oss om andra, det vill säga genom att helt enkelt titta på hur vi beter oss. Vi kommer fram till vilka åsikter och personligheter vi har utifrån de handlingar vi begår. Den som kan manipulera vårt handlande har snart förändrat våra åsikter och vår självbild. Om tvånget är mycket uppenbart är det lättare för oss att skilja på våra handlingar och våra åsikter – och stå fast vid de senare.

36 Festinger, Leon: **a Theory of cognitive dissonance**, Stanford University Press, 1957

Det är när löftet om belöning eller hotet om bestraffning bara är precis så starkt att det får oss att begå den där ofrivilliga handlingen som chansen är som störst att vi ändrar oss.

Rädslan kan mycket väl komma först, skälen uppfinnas senare

Hur lätt våra åsikter manipuleras visas också av en studie där fem elvaåriga flickor fick se bilder av ett antal människor och sedan ge ett omdöme om hur snälla eller elaka de trodde personerna vara. Efter att ha blivit skrämda fick de avge nya omdömen. Resultatet blev att de bedömde personerna på bilderna som elakare efter att de blivit rädda. Det tyder på att flickorna sökte efter något som kunde förklara deras känsla av rädsla. Om man vågar sig på att applicera dessa slutsatser på fler områden så kan en känsla av allmän rädsla få oss att se människor i mer negativ dager än vi annars skulle göra: ”om jag är rädd så måste det vara någons fel”. Det vill säga: den andre har ansvaret för att ändra på sitt beteende, jag har inget ansvar och ingen makt att ändra på hur jag uppfattar saker. Rädslan kan mycket väl komma först, skälen uppfinnas senare.

Olika människor klarar av att hantera olika mycket kognitiv dissonans. Vissa mår betydligt sämre av det än andra, vilket leder till varierande förmåga att leva med motstridighet inom sig. Personer med låg tolerans är mer benägna att se saker i termer av svart eller vitt medan människor med högre tolerans har en gråskala som de bedömer utifrån.

En intervjustudie utförd av FN, med unga som rest till Syrien för att slåss för IS, visade att de generellt saknade grundläggande kunskaper om islam och att ”religiös tro verkar ha spelat en minimal roll” för deras motivation att resa. Skälen att de anslutit sig varierade men var bland andra att de upplevde sig diskriminerade och ekonomiskt missgynnade, att de var arbetslösa och tyckte att deras liv saknade mening och att de ville hjälpa andra som de såg som förtryckta och illa behandlade. De var alltså inte särskilt religiösa, om alls, från början utan radikal islam blev en överbyggnad i efterhand[37].

37 El Said, Hamed; Barrett, Richard: **Enhancing the Understanding of Foreign Terrorist Fighters Phenomenon in Syria**. United Nations Office of Counter –Terrorism, 2017

Den barmhärtige samariten

Den ursprungliga historien om den barmhärtige samariten är hämtad ur Lukasevangeliet och handlar om hur bara en enda av alla de som längs vägkanten passerar en man som rånats och skadats bryr sig om att stanna för att hjälpa. Ett psykologiskt experiment har fått sitt namn efter denna berättelse. Det gick ut på att ett antal religionsstuderande vid Princetonuniversitetet ombads förbereda ett föredrag om den gode samariten. De hade fått veta att föredraget skulle filmas för att användas vid ett psykologiexperiment om kommunikation. Studenterna fick förbereda sig vid universitetets psykologiinstitution och veta att de hade kort om tid för att ta sig till filmstudion. Längs vägen hade experimentledarna placerat ut en skådespelare som lagt sig på marken och spelade sjuk och plågad. Avsikten var att undersöka hur de präststuderande reagerade. Skulle de hjälpa den plågade mannen? Det skulle de inte, visade det sig[38].

Precis som lydnad och konformitet är vår förmåga till likgiltighet starkt situationsbunden. Det är fullt möjligt att ta ansvar och ingripa i en situation men i en annan, likartad, förbli kall

Parallellen mellan de unga teologistudenternas egen situation och den bibliska berättelse de just ägnat en god stund åt att sätta sig in i är lätt att se, ändå skyndade 90 procent av studenterna förbi den plågade mannen. De prioriterade att komma i tid till filmningen.

Precis som lydnad och konformitet är vår förmåga till likgiltighet starkt situationsbunden. Det är fullt möjligt att ta ansvar och ingripa i en situation men i en annan, likartad, förbli kall. Det är ofta omständigheterna som avgör, snarare än våra värderingar och vår empatiska förmåga. Men våra fördomar om olika grupper av människor spelar också in. När TV-bolaget ABC lät upprepa experimentet fick de liknande resultat men de lade också till en faktor. De använde sig av två olika personer som spelade skadade: en vit och en svart man. Det visade sig att människor var tre gånger mer benägna att hjälpa en vit.

38 Darley, JM; Batson, CD: From Jerusalem to Jericho. A study of Situational and Dispositional Variables in helping behavior. Journal of Personality and Social Psychology, nr 1 1973.

Just-world-thinking

Att skuldbelägga offren är som jag tidigare skrivit en central del i vår förvandling till människor som begår övergrepp eller tar till våld. Också som åskådare lägger vi gärna skulden på offren. Vi har ett behov av att tro att världen är rättvis och att det finns logik och konsekvens i det som händer. Om världen är orättvis framstår den ju som farlig för oss; vem som helst kan drabbas, även vi själva. Detta psykologiska försvar kallas Just-world-thinking[39] och hjälper oss att hålla ångest och oro på avstånd och hindrar att vi förlamas av rädslor. Men när världen faktiskt inte är logisk och rättvis utan i själva verket ofta djupt ologisk och orättvis blir just-world-thinking ett hinder för att reagera mot förtryck och orättvisor.

Detta sätt att betrakta världen är inte något nedärvt utan inlärt sedan barndomen. Som små får vi lära oss att om vi är snälla får vi belöningar och om vi är dumma blir vi straffade. Vi får föreställningarna bekräftade genom sagor, myter, talesätt och hollywoodfilmer.

39 Bem, Daryl J: **Self-perception Theory. Experimental** Social Psychology, nr 7 1972.

Sunt förnuft?

Ofta hör man människor hänvisa till ”sunt förnuft” som grund för sina ståndpunkter. Den som lyckas framställa sitt förslag som mest förnuftigt eller rationellt vinner ofta diskussioner. Risken är att man glömmer att ifrågasätta de grundvalar som den påstådda rationaliteten vilar på. Om utgångspunkten är att en folkgrupp ska utrotas kan man mycket väl komma fram till att det mest rationella är att gasa ihjäl människor för att sedan bränna kropparna. Men då bygger det på föreställningen att det är samhällsnödvändigt att döda.

Det gäller att vara vaksam för det är svårt att argumentera mot dem som anser sig företräda förnuft och rationalitet. Idéer om rationalitet kan skymma sikten för andra möjliga vägar att gå och för ifrågasättande av de systemgränser som upprättats. Med rationaliteten riskerar likgiltigheten att slå följe: ”jag handlar rationellt, alltså är jag ansvarsfull, oavsett vilka konsekvenser mina handlingar får.”

Vad förklarar att Förintelsen kunde ske just i Tyskland? Varför inte i Frankrike, Polen eller Ungern som också hade stora judiska befolkningar? Var tyskarna ett särskilt antisemitiskt folk? Nej, hävdar sociologen Zygmunt Bauman i Auschwitz och det moderna samhället. Tyskland var innan förintelsen tvärtom ett mindre antisemitiskt samhälle än många andra. Det fanns inget utbrett judehat i Tyskland, det skapades i stället längs vägen. Genom att avskilja judarna från samhället förfrämligades de, och så föddes föreställningen om deras annorlundaskap. Vägen mot förintelsen gick stegvis genom att framställa judar som ”de andra” och så småningom som ett hinder för utveckling och sammanhållning. Alltmer kom de att framstå som fiender och som mindre mänskliga. Att fördriva dem och så småningom att döda dem – liksom en rad andra grupper som också sågs som samhällsproblem - framställdes som den enda lösningen på (det inbillade) problemet.

”Sunt förnuft” är ett återkommande förslag på vad som ska styra barnuppfostran och skolans arbetsformer. De som hänvisar till sunt förnuft riskerar att enbart stödja sig mot rådande värderingar, perspektiv och praktiker. En rad undervisningsmetoder som saknar stöd i forskning och rentav visat sig vara kontraproduktiva i flera avseenden kan fortsätta ha ett starkt fäste i skolan och i det allmänna medvetna: ”det är klart att barn lär sig bättre om de får belöningar[40]”, eller ”de som mobbar måste få kännbara straff, det är det enda som hjälper[41]”. Det föregivna ”sunda förnuftet” är något vi måste undersöka och utmana.

Vi behöver också uppmärksamma och bli vaksamma på vår tendens att tänka i dikotomier, alltså i att ställa upp endast två motställda alternativ - det finns nästan alltid fler möjligheter, eller sätt att kompromissa.

---

40 Peter Gärdenfors, professor i kognitionsvetenskap, skrivit klokt om motivation och lärande i boken **Lusten att förstå**. Om lärande på människans villkor. Natur och kultur 2010

41 Skolverket har gjort en utvärdering av metoder mot mobbning. Den går att ladda ner från deras hemsida (heter **Utvärdering av metoder mot mobbning**, rapport nr 353, 2011)

Att motverka våldsbejakande extremism i skola och ungdoms-verksamhet

sammanfattning

Att arbeta mot våldsbejakande extremism är i linje med läroplanens och skollagens intentioner om att fostra till demokrati, solidaritet och eget ansvarstagande. Forskningen om hur man förebygger våldsbejakande extremism i skolan är ännu i sin linda men flera av de rapporter och sammanställningar som finns säger liknande saker:

- Det är bra med samverkan mellan skola, myndigheter och civilsamhälle.

- Lärare behöver vara öppna för att diskutera kontroversiella frågor med sina elever, utan moraliserande eller fördömande.

- Att motverka våldsbejakande extremism bör bakas in i den ordinarie verksamheten.

- Eleverna behöver få träna på att tänka självständigt, ifrågasätta, se saker ur andras perspektiv och reflektera.

- En mångfald av de faktorer som kan leda till extremism bör uppmärksammas, i stället för bara en (som ideologi eller fattigdom).

- Praktiska, synliga effekter ska helst uppnås: medborgerligt engagemang, kampanjer, produktion av motberättelser, och att eleverna inte bara blir mottagare av insatser utan själva blir aktiva i att motverka extremism.

- Skolan bör satsa på inkludering och att bygga gemenskap.

- Unga religiösa lärda kan erbjuda motbilder och motbudskap som ifrågasätter IS tolkning av islam och det är bra att använda även avhoppares erfarenheter.

- Skolan bör jobba med jämställdhet, mänskliga rättigheter och social rättvisa.

det ingår i skolans uppdrag att förmedla värden till eleverna och stödja dem i att bli socialt och demokratiskt fungerande medborgare som både kan och vill förstå och påverka sin omgivning i en konstruktiv riktning

Det finns inga neutrala miljöer där inget socialt eller moraliskt lärande sker. Det finns bara miljöer där man antingen reflekterat kring och tagit ställning till vilka värden man förmedlar, och miljöer där man inte har gjort det. Skolan kan alltså inte frånsäga sig ansvaret för det sociala och moraliska lärande som sker där. Läroplanen är dessutom glasklar med att det ingår i skolans uppdrag att förmedla värden till eleverna och stödja dem i att bli socialt och demokratiskt fungerande medborgare som både kan och vill förstå och påverka sin omgivning i en konstruktiv riktning. Att arbeta mot våldsbejakande extremism i skolan är i linje med läroplanens och skollagens intentioner om att fostra till demokrati, empati och eget ansvarstagande och det mesta av det arbetet sker bäst inbakat i den vanliga undervisningen och i arbetet med läroplanens värdegrund och handlar om sådant som kunskapssyn, människosyn och förhållningssätt till eleverna.

I den svenska skoldebatten framställs det ibland som att sådana idéer bara är svenskt flum men diskussionen om vilka värden skolan ska förmedla, och hur, pågår över hela världen. I en intervju jag gjorde med Andreas Schleicher, högsta ansvariga för Pisa-testerna, uttryckte han att debatten om skolan är mer nyanserad i många andra länder. Han sa också: ”Skolan måste handla mycket mer om värden som tolerans, empati, långsiktighet, ledarskap och nyfikenhet. Det viktigaste idag är att ge unga människor en kompass att navigera efter i en värld som blir alltmer osäker och svårtydbar.” Han menade att ett av problemen med skoldebatten är att många uttrycker en väldigt ytlig syn på vad utbildning handlar om: ”De tycker att skolan handlar om att läsa, skriva och räkna, och i bästa fall om samarbete, kreativitet och entreprenörskap. Men du vet, terroristerna i Paris var utmärkta entreprenörer, fantastiska på att samarbeta och mycket kreativa. Frågan är hur vi använder våra kunskaper och förmågor – för att göra något gott för världen, eller för att förstöra den?”[42]

42 Hultén, Eva-Lotta: “**Empati och nyfikenhet lika viktigt som multiplikation**. GP 2016-04-16 “http://www.gp.se/kultur/empati-och-nyfikenhet-lika-viktigt-som-multiplikation-1.191007

Vad säger forskningen?

Forskningen om hur man förebygger våldsbejakande extremism i skolan är ännu i sin linda men flera av de rapporter och sammanställningar som finns säger liknande saker. Här följer sammanfattningar av de viktigaste rapporterna.

I rapporten **Socialt arbete, pedagogik och arbetet mot så kallad våldsbejakande extremism** skriver forskaren Marcus Hertz att färdiga metoder, övervakning eller disciplinering av människor inte har uppvisat några positiva effekter för att motverka rekrytering och skapa möjligheter att lämna extremistiska miljöer.

Det som fungerar är i stället:

- Att ha en fungerande samverkan mellan myndigheter
- Lokal förankring
- Att involvera anhöriga och civilsamhälle,
- Att tillgodose demokrati, mänskliga rättigheter och tillgång till välfärd i samhället
- Att se människan, inte ideologin
- Reflexion och att kritiskt granska den egna organisationen

Marcus Herz menar att ett förebyggande arbete inte bör handla om kartläggning eller att utbilda om radikalisering eller om organisationer utan vara mer övergripande, lokalt förankrat och integrerat i den ordinarie verksamheten, med målet att tillgodose demokratiska, sociala och mänskliga rättigheter.

I rapporten **Review of Educational initiatives in Counter-extremism Internationally. What works?** pekar Lynn Davies, professor i internationell utbildning, på åtta principer som enligt forskningen har positiva effekter:

- Att strategin man använder är tydligt förankrad i hur hela skolan fungerar och arbetar.
- Att lärare är grundligt förberedda för att kunna diskutera kontroversiella frågor, reagera på händelser kopplade till terrorism och klarar att upptäcka barn som befinner sig i riskzonen att radikaliseras.
- Att den strategi man väljer inte moraliserar utan i stället leder till självständigt tänkande, reflektion över etiska dilemman och medför att eleverna blir respektfullt bemötta och lyssnade till.
- Att strategin är brett inriktad på att nå så många som möjligt: elever, lärare, familj, lokalsamhälle.
- Att det finns bredd i vilka som involveras i att genomföra programmet: lokalpolisen, religiösa ledare, olika lokalsamhällesaktörer, socialarbetare.
- Att en mångfald av de faktorer som kan leda till extremism uppmärksammas, i stället för bara en (som ideologi eller fattigdom).
- Att programmet inte bara inbegriper att lära sig om andra religioner utan också tillhandahåller politiska förklaringar till konflikter.
- Att praktiska, synliga effekter uppnås: medborgerligt engagemang, kampanjer, produktion av motberättelser, och att eleverna inte bara blir mottagare av insatser utan själva blir aktiva i att motverka extremism.

Lynn Davies framhåller också att skolor måste bygga en kultur och en undervisning som i sig motverkar extremism – det räcker inte att undervisa om civilkurage, samförstånd, respekt, källkritik, tolerans eller kritiskt tänkande, eleverna måste uppleva att det genomsyrar undervisningen och är en naturlig del av deras liv i skolan. Hon pekar också på att det finns

Lynn Davies framhåller också att skolor måste bygga en kultur och en undervisning som i sig motverkar extremism - det räcker inte att undervisa om civilkurage, samförstånd, respekt, källkritik, tolerans eller kritiskt tänkande, eleverna måste uppleva att det genomsyrar undervisningen och är en naturlig del av deras liv i skolan.

forskningsstöd för att det kan vara mer effektivt att först förändra elevernas beteende, och låta det förändra deras värderingar och principer, än att göra tvärtom.

Forskaren Evin Ismail rekommenderar i rapporten **Ung och extrem – om våldsbejakande islamism** följande förebyggande insatser:

- Utveckla arbetet i skolan genom att till exempel undervisa om och diskutera de vanligaste islamistiska konspirationsteorierna, fokusera på likabehandling och demokratiska samtal samt lär ut källkritik.
- Arbeta för ökad inkludering så att unga känner gemenskap där de är.
- Stärk föräldrarna genom utbildning så de kan motverka rekrytering.
- Låt unga religiösa lärda erbjuda motbilder och motbudskap som ifrågasätter IS tolkning av islam och använd även avhoppares erfarenheter.
- Jobba med genusförändrande insatser för flickor så de blir medvetna om ojämställdheten i IS-kontrollerade samhällen.
- Arbeta demokratistärkande genom att stötta organisationer och initiativ som arbetar med unga kvinnors delaktighet i samhället.

UNESCO-rapporten A Teachers guide on the prevention of violent extremism through education uppmanar lärare att skapa ett klassrumsklimat öppet för diskussioner, dialog och kritiskt tänkande

UNESCO-rapporten **A Teachers guide on the prevention of violent extremism through education** uppmanar lärare att skapa ett klassrumsklimat öppet för diskussioner, dialog och kritiskt tänkande. Skolor rekommenderas att arbeta med **Global Citizen Education** som handlar om att skapa en känsla av att ingå i en global gemenskap och vara en del av hela mänskligheten. Det innebär att man lär sig känna solidaritet med, och kan identifiera sig med andra människor och känna ett kollektivt ansvar för vår värld och att man kan koppla det till sin egen lokala nivå. Respekt för mänskliga rättigheter och kamp för social rättvisa, jämställdhet och miljömässig hållbarhet blir också verktyg i kampen mot våldsbejakande extremism, menar rapportförfattarna. Viktiga mål för undervisningen är bland annat att elever lär sig känna igen manipulation, blir medvetna om hur fördomar och förutfattade meningar påverkar dem, lär sig förstå andras känslor, respekterar mångfald, visar intresse för andra och deras livsstil och kultur och uttrycker en önskan om att agera och göra det ansvarsfullt.

I Europarådets utbildningshäfte för lärare, **Undervisa om kontroversiella frågor**, uppmuntras lärare att vara öppna och samarbeta i undervisningen för att sprida arbetet med utbildning i mänskliga rättigheter och demokratiskt medborgarskap. Självreflektion och genomtänkt och välgrundat handlade lyfts fram och lärare uppmanas att fundera över hur deras personliga åsikter och värderingar påverkar hur de hanterar känsliga frågor med eleverna.

I rapporten sammanställs några av svårigheterna med att ta upp kontroversiella frågor i klassrummet:

- Det kan påverka vissa elevers känslor och självkänsla negativt.
- Om lärare uppmuntrar eleverna att säga vad de tycker kan några tro att läraren legitimerar extrema åsikter och attityder, vilket kan leda till motsättningar.
- Eleverna kan känna sig attackerade av varandra. Särskilt frågor som rör religion väcker sådana känslor.
- Elever kan känna sig attackerade av läraren. Det är särskilt vanligt om elever är starkt engagerade i något och tycker att läraren ställer dem i dålig dager eller dömer ut deras åsikter som olämpliga eller politiskt inkorrekta.
- Eleverna kan börja idka självcensur, bli rädda för att bli stämplade, eller utfrysta.

Rapportförfattarna framhåller vikten av ett gott klassrumsklimat och förberedelser innan samtalen och konstaterar att det inte finns ett rätt svar på hur man undervisar om kontroversiella frågor. I stället måste läraren vara lyhörd och flexibel och ta hänsyn till förhållanden som råder och erfarenheter som finns i just den klass som ska undervisas.

Sammanfattningsvis uppmanas lärarna att:

- öka sin medvetenhet och självreflektion (förstå sig själv och sina egna reflektioner och reaktioner)
- lära sig mer om kontroversiella frågor och hur man möter utmaningarna
- lära sig mer om klassen och skolmiljön (vad är känsligt i just denna grupp av individer?)
- använda olika undervisningsstrategier (variera förhållningssätt och bemötande)
- främja ett tillitsfullt klassrumsklimat präglat av skolans värdegrund
- träna elevernas kritiska och analytiska förmågor
- undvika rollen som expert (använd problembaserade inlärningsmetoder där eleverna uppmuntras att samarbeta om att ta fram material, idéer och argument; och uppmuntra till fyra förhållningssätt: granska information kritiskt, ställa obekväma frågor, känna igen retorik och odla tvivel)
- träna eleverna att upptäcka bristande objektivitet (skilja åsikter från fakta, känna igen känsloladdat språk och rykten)
- planera och leda diskussionen effektivt (läs på, förbered dig själv och eleverna, använd genomtänkta frågor, ha en utarbetad form för diskussionen)
- involvera kollegor, elever och vårdnadshavare (arbeta ämnesövergripande, bjud in externa organisationer och personer med kunskap, bjud in föräldrar)
- hantera specifika utmaningar

Den sista punkten behöver utvecklas för att bli begriplig. Det handlar om att lära sig att hantera särskilt känslosamma diskussioner, åsiktspolarisering, starka fördomar, stark konsensus i gruppen eller apati.

Rapporten beskriver fyra metoder för det:

- Distans. Läraren väljer att presentera paralleller till det som är känsligt, geografiska, historiska eller påhittade, och närmar sig på så vis frågan lite från sidan.

- Kompensation. När elever uttrycker starka värderingar på grund av bristande kunskap, eller när en minoritet blir trakasserad av en majoritet eller det råder total konsensus i klassrummet presenterar läraren ny information eller nya idéer att arbeta vidare med i stället.

- Empati. Läraren uppmärksammar eleverna på hur frågan ser ut ur någon annans perspektiv om elever uttrycker fördomar eller är diskriminerande, eller bara har svårt att ta till sig något som ligger långt från deras eget liv.

- Utforska. Läraren låter eleverna arbeta problembaserat.

Andra forskare har också rekommenderat att man avpersonifierar språket. I stället för att använda ord som ”du” och ”din” väljer man ”oss, vår, man, samhället” för att undvika att peka ut någon. Ett personligt engagemang hos läraren är också viktigt.

Som synes spelar det ingen större roll om rapporterna kommer från svenska eller internationella forskare eller organisationer, rekommendationerna är ändå likartade: samtala, lyssna, utveckla elevernas förmåga och vilja att samarbeta, känna empati och ta ansvar, uppmuntra och utveckla kritiskt tänkande och ifrågasättande, var respektfull, samarbeta med lokalsamhället, skapa en känsla av samhörighet med andra människor och med världen som helhet. Man kan också urskilja en gemensam syn på undervisningens roll: den bör generellt syfta till förståelse före katalogiserad faktakunskap, ett subjektivt hellre än ett objektivt förhållningssätt (vad är min roll och mitt ansvar i det hela) och en relation till omvärlden som baseras på både känslor och tänkande (hur får detta mig att känna och vad beror det på).

De intervjuer med unga som jag refererat till tidigare i denna bok säger också samma sak. I exempelvis Barnombudsmannens rapport där unga intervjuats om sina erfarenheter av, och syn på våldsbejakande islamism säger flera av barnen att de vill se större öppenhet för att prata om våldsbejakande extremism i moskéer och koranskolor men också i skolan. De uttrycker att de vill kunna prata om svåra frågor och pröva sina tankar utan att stämplas eller fördömas. En av de intervjuade säger: ”Låt folk få diskutera. Även om det är någonting som låter väldigt, väldigt extremt, låt folk få diskutera det så att det också kan skapas såna här diskussioner där olika tankar kan komma in och man kan behandla dem tillsammans (...) Och inte exkludera dem från de här olika platserna, att direkt på något sätt demonisera dem genom att säga att ’du diskuterar det där, alltså är du en terrorist’ eller vad som helst. I stället välkomna dem. Vara öppen för dialog.” De som intervjuats vill få hjälp att sortera bland sina tankar.

De uttrycker att de vill kunna prata om svåra frågor och pröva sina tankar utan att stämplas eller fördömas.

För att förebygga och motverka extremism måste lärare vara öppna för att lyssna, hjälpa sina elever att pröva sina tankar och åsikter (och problematisera dem) och inte rygga när elever uttrycker åsikter som ligger långt från lärarens egna.

Forskaren och läraren Christer Mattsson menar att skolans främsta uppgift är att skapa trygga rum för samtal: ”En radikaliseringsprocess innebär att man gradvis avskiljer sig från sammanhang där de åsikter och värderingar man har utmanas. Skolan måste vara en arena för det och lära elever hantera hur man gör när någon tänker annorlunda än man själv. Därför behöver skolan uppmuntra och skapa en vilja att befinna sig i miljöer där man får sina föreställningar utmanade.”

”En radikaliseringsprocess innebär att man gradvis avskiljer sig från sammanhang där de åsikter och värderingar man har utmanas. Skolan måste vara en arena för det och lära elever hantera hur man gör när någon tänker annorlunda än man själv. Därför behöver skolan uppmuntra och skapa en vilja att befinna sig i miljöer där man får sina föreställningar utmanade.”

En marsdag på Marstrands havshotell träffade jag Christer Mattsson för ett samtal om hans egna erfarenheter av, och hans forskning om hur man i skolan kan arbeta mot våldsbejakande extremism.

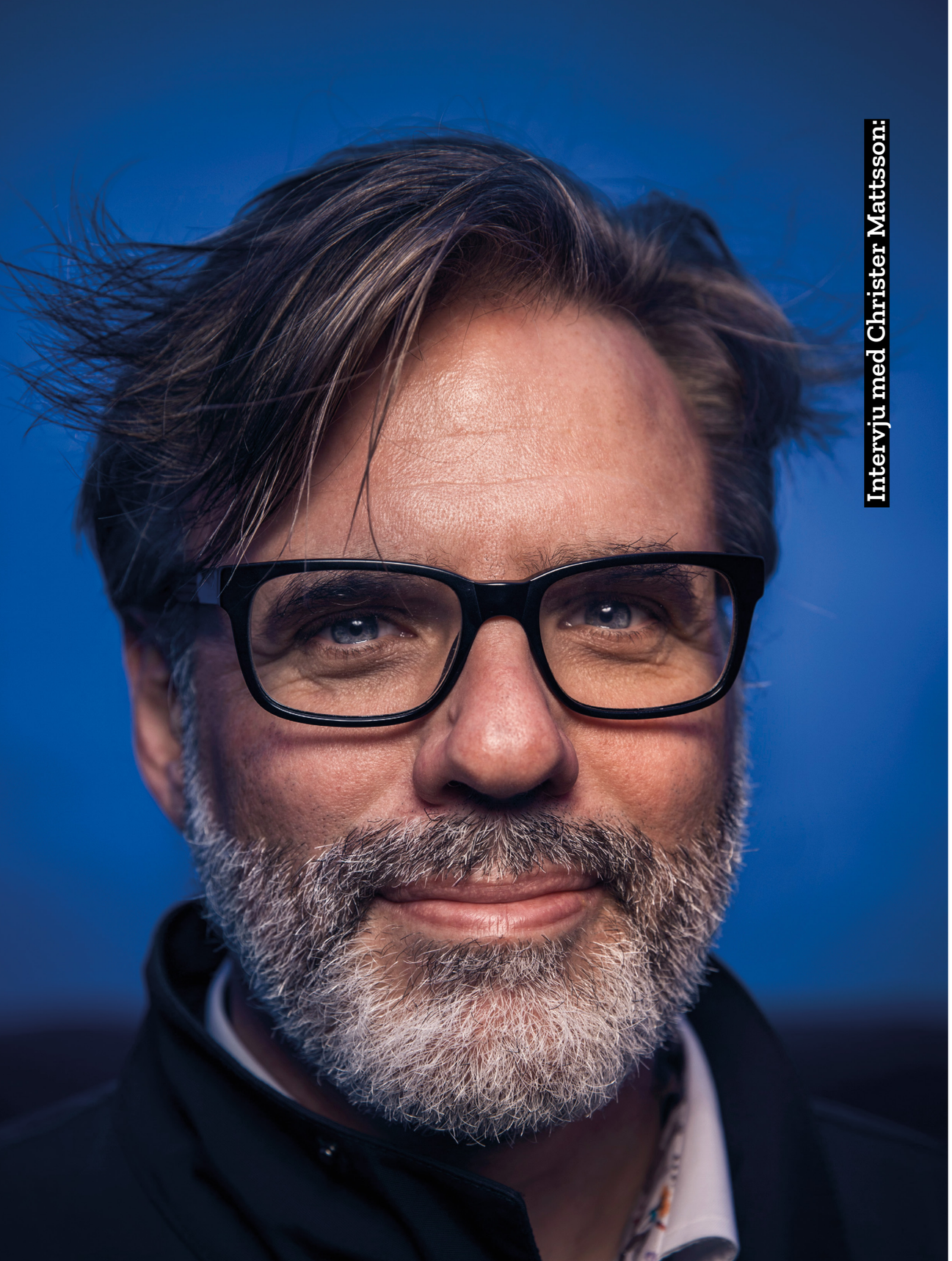

Intervju med Christer Mattsson:

Att låta varje elev bli den bästa versionen av sig själv

”Skolans demokratiundervisning ska bland annat utveckla elevernas ifrågasättande av orättvisor och lära dem arbeta för förändrade livsvillkor, men samma förmågor kan ses som varningstecken för radikalisering och ska rapporteras till polis. Det går inte ihop.”

Att lärare utan grund anmäler sina elever urholkar de förtroendefulla relationerna mellan elev och lärare som är viktiga för en bra undervisning och för att utveckla elevers tänkande, förklarar han. Inte bara de lärare som faktiskt rapporterar får problem utan alla, eftersom en misstänksamhet byggs in i systemet.

DE SOM SÄGER det är Christer Mattsson, lärare i historia, biträdande föreståndare vid Segerstedtsinstitutet vid Göteborgs universitet och doktorerad på avhandlingen Extremisten i klassrummet. Perspektiv på skolans förväntade ansvar att förhindra framtida terrorism. I fyra delstudier har han granskat policydokument, kommunala handlingsplaner och metodmaterial för att arbeta mot våldsbejakande extremism och intervjuat nyckelpersoner. Han beskriver hur arbetet mot våldsbejakande extremism har fört med sig idéer om att samhället så tidigt som möjligt måste ta reda på vilka som kan utgöra hot. Därför väcks nu förväntningar på skolor att kontrollera och anmäla elever.

”Men man får tatuera sig, man får byta klädstil och man får önska sig ett samhälle styrt av sharialagar, och vi har mötes-, yttrande- och organisationsfrihet. Lärare ska inte behöva avgöra vad som kan vara hot mot rikets säkerhet och anmäla till Säpo, och polisen är inte heller intresserad av att få in rapporter om icke kriminella människors icke-kriminella beteende.” Christer Mattsson slår fast att det strider mot både grundlag och europakonvention att registrera människors åsikter eller vilka de pratar med och om vad.

CHRISTER MATTSSON BERÄTTAR att han efter några år på heltid som forskare längtar tillbaka till att undervisa och han pratar med ömhet om sina elever. Det märks att hans lojalitet ligger hos barnen och hans största tillfredsställelse i att få utveckla dem som människor. Att lärare utan grund anmäler sina elever urholkar de förtroendefulla relationerna mellan elev och lärare som är viktiga för en bra undervisning och för att utveckla elevers tänkande, förklarar han. Inte bara de lärare som faktiskt rapporterar får problem utan alla, eftersom en misstänksamhet byggs in i systemet. Dessutom tycks det ineffektivt, påpekar han. I Storbritannien har tusentals ungdomar registrerats i anmälningsprogrammet Prevent, men ganska få av dessa har sedan av polisen verkligen bedömts vara i riskzon för att utöva extremistiskt våld. Programmet kan också ha bidragit till ett mindre effektivt förebyggande arbete eftersom en del lärare tycker att det räcker att anmäla elever:

”Att ha människor med extrema åsikter i sitt klassrum är jobbigt och utmanande. Det kan vara bekvämt att ha instruktioner att följa. Du löser inte problemet men det är inte längre ditt problem utan hamnar någon annanstans. Det verkar handlingskraftigt men är flum – det finns inget stöd i forskning för ett sådant arbetssätt.”

SKOLAN MÅSTE I stället vara ett tryggt rum där alla sorters åsikter får lov att vara en del av undervisningen och prövas pedagogiskt. Att utveckla ett sådant arbetssätt är något han själv vigt en stor del av sitt yrkesliv åt. Christer Mattson är inte bara lärare och forskare utan också grundare av Toleransprojektet, som startade i Kungälv på 90-talet. Han har skapat kurser där eleverna genom berättelser, samtal, gemensamma konstprojekt och resor till koncentrationsläger får träna sin förmåga till samspel, reflektion och acceptans av andras värderingar och livssätt. I boken 10 lektioner om tolerans berättar han om arbetet och ger många konkreta förslag på upplägg och övningar. Men samtidigt menar han att det inte finns några färdiga tekniker eller manualer man som lärare kan följa. Även om det är bra med förslag på övningar man kan göra med eleverna och tips på stoff att använda i undervisningen eller råd om förhållningssätt, så måste i slutändan varje lärare själv strukturera sin undervisning och avgöra hur och med vilka man vill samverka, utifrån de egna elevernas förutsättningar och behov.

Christer Mattssons metod för att utmana elevers fördomar och värderingar är empatisk nyfikenhet, det vill säga att ställa frågor som både ger honom själv förståelse för varför eleven tänker och tycker som den gör, och får den att börja ställa frågor till sig själv. Att konfrontera eller bli arg när någon uttrycker fördomsfulla, extremistiska eller våldsbejakande idéer hjälper inte, tvärtom.

BEGREPPET TOLERANS HAR mött kritik från dem som hellre vill se ett normkritiskt arbete i skolorna och Christer Mattson får ibland frågan ”Vem vill bli tolererad?” Han suckar lite när det kommer på tal, trött på kritiken som han tycker skjuter bredvid målet. ”Jag svarar ’Vem vill inte leva i ett tolerant samhälle?’ Jag ser också det problematiska med ett maktförhållande där en ska tolerera och en annan tolereras men tolerans är också ett tillstånd i samhället.”

HANS UNDERVISNING I tolerans rymmer normkritik, och målet är att varje elev blir den bästa versionen av sig själv i alla avseenden: yrke, identitet, kommunikationsförmåga, beredskap att bidra till samexistens och förtroendefulla relationer både nära och globalt. ”Det åstadkommer jag genom att hjälpa mina elever att bättre förstå sig själva och vår multikomplexa värld och lära dem att uttrycka sig och kommunicera så att de blir förstådda som de önskar att bli förstådda.”

CHRISTER MATTSSONS METOD för att utmana elevers fördomar och värderingar är empatisk nyfikenhet, det vill säga att ställa frågor som både ger honom själv förståelse för varför eleven tänker och tycker som den gör, och får den att börja ställa frågor till sig

själv. Att konfrontera eller bli arg när någon uttrycker fördomsfulla, extremistiska eller våldsbejakande idéer hjälper inte, tvärtom.

”Om du och jag blir oense och jag har lite bättre argument så, rent socialpsykologiskt, kommer det troligen göra dig mer upprörd och kanske till och med radikalisera dig snarare än att övertyga dig. När man hamnar i underläge blir man väldigt defensiv och säger kanske något ännu knasigare för att man blir frustrerad. Om jag i stället frågar dig hur du tänker och känner eller hur något påverkar dig, och det känns genuint, så hamnar du inte i diskussion med mig utan med dig själv. En sådan inre strid gör att du måste försvara den ena eller andra aspekten av ditt eget tänkande och inte relationen till mig. Det är det som är utvecklande.”

Han betonar att det är viktigt att behålla sitt eget lugn. En uppjagad situation kommer inte bli bättre av att man tillför ännu mer adrenalin.

ATT BÅDE LÅTA nästan vilka tankar och idéer som helst ta plats i klassrummet och samtidigt undvika att elever blir kränkta är en balansgång, konstaterar Christer Mattsson. Hans huvudprinicip är att alla har rätt att säga det de tycker och tänker så länge det är relevant för det de håller på med och avsikten inte är att göra någon annan ledsen. ”Jag som lärare ska inte försöka få någon att känna sig liten eller dum eller tala om hur någon ska tänka. Det jag inte kan acceptera är att saker sägs bara för att göra någon ledsen. Men det innebär inte att det inte kommer hända ändå.”

SÅ VAD GÖR man då om någon elev säger ”jag hatar alla bögar”?

”Ställ en fråga: ’Är det relevant för oss att veta att du tycker så, när du vet att andra tar illa vid sig? ’ Säg: ‘vi kan prata om HBTQ-frågor utan att du nödvändigtvis måste berätta vad du känner. ’Man kan också påpeka att eleven själv inte har någon glädje av att såra andra, och kommer framstå på ett sätt som den inte vill framstå.”

HAN BETONAR ATT det är viktigt att behålla sitt eget lugn. En uppjagad situation kommer inte bli bättre av att man tillför ännu mer adrenalin. Gör man det ändå får man be om ursäkt efteråt. Många lärare är antagligen rädda för att att tappa sin auktoritet på det viset men inte Christer Mattsson: ”Det är där jag vunnit min auktoritet. Den har jag inte fått genom att kontrollera alla situationer utan genom att veta ungefär vad jag ska göra när det går överstyr. Man får prata med eleverna, fråga hur de känner, ibland krama dem.”

EMPATISK NYFIKENHET KOMMER också med empatisk gränssättning, säger han. Att säga ’jag kan inte tillåta att du säger så – det blir inte bra för klassen’, brukar fungera. Om eleven ändå framhärdar i att säga kränkande saker avslutar Christer Mattsson lektionen. Det är också för den kränkande elevens eget bästa. Om hen tillåts fortsätta kommer hen kanske annars säga ännu värre saker som det blir ännu svårare att backa ur. Christer Mattsson säger att det finns en skadlig idé om att man ska lösa och kontrollera allt i stunden. Det kan man inte.

”Ibland fungerar inte saker man gör i sin undervisning. Då är det bättre att jag som lärare tar på mig en del av misslyckandet och säger att det var dåligt planerat av mig, vi gör något annat. Jag ber om ursäkt för att någon blivit jätteledsen och någon annan blivit arg och förklarar att det inte var min mening att det skulle bli så.”

ETT BRA SÄTT om det uppstår en konflikt vid samtal om svåra frågor brukar vara att skapa utrymme för eleven att lugna ner sig, menar Christer Mattsson. Han brukar påtala att han noterar ilskan och visa empati genom att säga saker som: ”Varenda gång vi pratar om HBTQ-personer blir du så arg, det måste vara jobbigt för dig.” Sedan föreslår han att de ska prata om det några dagar eller någon vecka senare för att han ska få en chans att förstå varför eleven blir upprörd. Att skjuta upp samtalet gör att eleven får tänka efter och kan börja ställa frågorna som Christer lyft till sig själv. Med tiden införlivar eleven det förhållningssättet och lär sig självreglering.

Att skjuta upp samtalet gör att eleven får tänka efter och kan börja ställa frågorna som Christer lyft till sig själv. Med tiden införlivar eleven det förhållningssättet och lär sig självreglering.

ATT ELEVERNA LÄR sig se och utmana maktassymetrier och ojämlikheter är också ett viktigt mål för hans undervisning, liksom att få dem att känna mening och gemenskap. Han tycker att diskussionen om våldsbejakande extremism handlar för mycket om kontroll och spärrar för att hindra att människor lämnar den demokratiska gemenskapen, och vill att den ska handla mer om vad vi kan göra för att människor inte ska vilja lämna den. På toleranskurserna tar samarbetslekar och gemensamt kulturellt skapade stort utrymme. Deltagarna får lära sig att respektera varandra och arbetar under ett läsår tillsammans där de ska lyckas som grupp.

ETT SAMHÄLLE ÄR inte summan av alla enskilda prestationer, utan summan av dem tillsammans med den kollektiva förmågan, menar Christer Mattsson:

”Samhället är beroende av den tillit som finns i det. Rent evolutionärt har vi kunnat bygga komplexa system och överleva som art genom att vi förmår att lita på varandra och avstå det som för stunden är mitt för någon annans skull. Att visa och möta solidaritet måste vara centralt i skolan – vilket samhälle får vi annars?”

Faktorer som verkar i positiv riktning

Somliga människor kan växa upp under usla förhållanden, utsättas för press och stress eller lockrop från destruktiva rörelser eller ledare och ändå klara att leva välordnade och konstruktiva liv.

I rapporten **Review of Educational initiatives in Counter-extremism Internationally. What works?** framhåller Lynn Davies, professor i internationell utbildning, vikten av att fokusera mindre på vad eleverna inte bör bli, och mer på vad de faktiskt bör bli. Civilkurage, samförstånd, respekt, källkritik, tolerans och kritiskt tänkande bör genomsyra undervisningen och vara en naturlig del av elevernas liv i skolan.

I detta kapitel kommer jag förmedla kunskap både om vad som utmärker människor som visar medmänsklighet, empati och mod, och hur vi kan skapa förutsättningar för fler att utvecklas i den riktningen.

Empati och känsla av samhörighet

sammanfattning

I en stor intervjustudie med människor som under andra världskriget räddade judar undan nazisterna förklarade hela 87 procent att deras främsta motiv för att hjälpa var en känsla för rättvisa samt omsorg om andra. De använde också ord som medlidande och medkänsla. Räddarna kände mer empati inför andras smärta och en större samhörighet och likhet med alla sorters människor än de icke-räddare som också intervjuades. De hade en större ansvarskänsla och större förmåga att se hur de själva kunde påverka och göra skillnad.

Det går att spåra dessa egenskaper tillbaka till barndomen. Deras föräldrar hade resonerat med dem kring rätt och fel och föräldrarna hade själva agerat som goda förebilder genom sitt förhållningssätt till andra människor. Som barn hade räddarna fått lära sig att se människor, oavsett religiös eller etnisk tillhörighet, som individer snarare än som delar av en grupp. Föräldrarna hade uppmärksammat dem på vad som händer i omvärlden och på orättvisor och räddarna uttryckte sig mindre stereotypt än andra om olika grupper.

Människor mår i allmänhet bra av att göra gott och kräver ingen belöning för det.

Vi föds med anlag för empati och identifikation och med förmågan att tolka och förstå andras avsikter. Hur väl vi utvecklar dessa förmågor hänger ihop med det bemötande vi får under vår uppväxt. Det finns emellertid ganska stort utrymme för vuxna att ibland göra fel. Det räcker att vi anstränger oss för att göra rätt och erkänner och ber om ursäkt när vi misslyckas.

Tillsammans genomförde psykologiforskarna Samuel och Pearl Oliner en stor intervjustudie med människor som under andra världskriget räddade judar undan nazisterna[43]. Så hög andel som 87 procent förklarade att deras främsta motiv för att hjälpa var en känsla för rättvisa samt omsorg om andra och de använde också ord som medlidande och medkänsla. Att detta var de verkliga skälen och inte bara försök att framställa sig själva i god dager bekräftas av att den grupp av räddade personer som paret Oliner också intervjuade, i ungefär lika hög utsträckning trodde att det var deras hjälpares främsta skäl.

Människor mår i allmänhet bra av att göra gott och kräver ingen belöning för det. När orkanen Katrina förstörde New Orleans kom människor från stora avstånd körande till New Orleans med sina båtar på trailer bakom bilen, för att undsätta medmänniskor i nöd.

Människor mår i allmänhet bra av att göra gott och kräver ingen belöning för det. När orkanen Katrina förstörde New Orleans kom människor från stora avstånd körande till New Orleans med sina båtar på trailer bakom bilen, för att undsätta medmänniskor i nöd. Se också på de många människor som i Stockholm öppnade sina hem för, eller gav skjuts åt okända när Stockholms kollektivtrafik slutade fungera efter terrordådet på Drottninggatan 2017.

Samuel och Pearl Oliner konstaterar att räddarna genomsnittligt kände mer empati inför andras smärta och en större samhörighet och likhet med alla sorters människor än de icke-räddare som också intervjuades. De hade även en större ansvarskänsla, en mer utvecklad känsla för rättvisa och större förmåga att se hur de själva kunde påverka och göra skillnad. De kände att de hade kontroll över sina liv och var mindre rädda för nederlag än icke-räddarna. Det mesta tyder på att dessa egenskaper har med ens relationella utveckling under barn- och ungdom att göra. Överlag hade hjälparna haft trygga och varma relationer inom familjen, med föräldrar som framhållit värdet av empati och engagemang snarare än av prestationer. Föräldrarna hade resonerat med sina barn kring rätt och fel. I stället för att bara straffa dem när de gjort fel hade föräldrarna förklarat varför de inte uppskattade deras beteende. Det hade fått dem att se vilka konsekvenser deras eget beteende hade för andra människor., Föräldrarna hade själva agerat som goda förebilder genom sitt förhållningssätt till andra människor. Som barn hade räddarna fått lära sig att se människor, oavsett religiös eller etnisk tillhörighet, som individer snarare än som delar av en grupp. Föräldrarna hade uppmärksammat dem på vad som händer i omvärlden och på de orättvisor som drabbade vissa grupper av människor och räddarna uttryckte sig mindre stereotypt än andra om olika grupper. Räddarna berättade också att deras föräldrar i mycket liten utsträckning hade framhållit lydnad som ett värde i sig. De lärde sig att tänka sig in i andras situation och fick på så vis hjälp att utveckla sin empati: ”I mötet med andra maktlösa personer har barn som uppfostrats på det sättet tillgång till en bank av minnen av dialoger och handlingar, redo att användas. De behöver inte förlita sig på improvisation utan kan plocka fram det som redan ristats in i deras minne” skriver Samuel och Pearl Oliner

43 Oliner, Pearl; Oliner, Samuel: **The altruistic personality**. Rescuers of jews in Nazi Europe. Free press 1998

Vår förmåga till empati

I vår hjärna har vi spegelneuroner. Det är nervceller som aktiveras av att se andra utföra en handling och som innebär att man upplever det som att man själv utför den. Det får oss att känna samma sak som den andre ser ut att känna. När vi ser andra gäspa börjar vi själva att göra det. Skrattar andra så börjar vi själva skratta. Spegelneuronet är grunden för lyhördhet, empati och identifikation. Förmågan till empati är medfödd och har sin grund i den automatiska reflexen att härmas.

Mer avancerade former av empati kräver mer av oss än den respons som är automatisk. Den kräver att vi kan se att andra människor kan ha andra drivkrafter, önskemål och behov än vi själva har i samma situation.

Härmandet kan ha sitt ursprung i grundläggande överlevnadsinstinkter. Om någon individ i flocken plötsligt sätter av i vild flykt gör djur vanligtvis bäst i att omedelbart göra detsamma, utan att stanna upp och reflektera eller se sig omkring. Vi gör det andra gör, och känner detsamma som andra känner, utan att tänka. Vår grundläggande empati kan också ha sitt ursprung i däggdjurets modersinstinkter. De mödrar som är känsliga för sin avkommas känslor och behov belönas med fler överlevande ungar, som i sin tur bär vidare sina mödrars omsorgsinstinkter i sina gener.[44]

Mer avancerade former av empati kräver mer av oss än den respons som är automatisk. Den kräver att vi kan se att andra människor kan ha andra drivkrafter, önskemål och behov än vi själva har i samma situation. Från spädbarnets automatiska gråt när andra gråter utvecklas vår empati till att bli allt mer inriktad på att hjälpa. Vid arton till tjugofyra månaders ålder försöker barn aktivt att trösta andra. Efterhand lär de sig att också känna empati med människor som de inte har i sin direkta närhet och med hela grupper som är utsatta. Den avancerade empatin kan beskrivas som en rysk docka där kärnan är den automatiska, instinktiva responsen på en medmänniskas känslor. Utanpå den kommer en docka som representerar omsorgen om andra och ytterst dockan som står för förmågan att leva sig in i hur andra tänker och känner och vad de vill och behöver.

Vi föds alltså med anlag för empati och identifikation och med förmågan att tolka och förstå intentioner. Hur väl vi utvecklar dessa förmågor hänger ihop med det bemötande vi får. Hjärnan är långt ifrån färdigutvecklad vid födseln. De första åren har mycket stor betydelse för utvecklingen av vår personlighet och våra sociala förmågor. Barn med trygg anknytning till sina vårdnadshavare har bättre relationer till kamrater och är duktigare på att samarbeta. Barnet får med sig en lyhördhet inför sina egna känslor vilket ökar förståelsen för andras. De ser världen som en trygg plats där de har, och vågar utnyttja, sitt handlingsutrymme.

Det finns emellertid ganska stort utrymme för vuxna att ibland göra fel, bara vi reparerar skadorna efteråt och undviker att lasta ansvaret på barnet. Har vi blivit arga i onödan eller varit avvisande för att vi var trötta bör vi efteråt förklara varför vi reagerade som vi gjorde. Det räcker att vi anstränger oss för att göra rätt och erkänner och ber om ursäkt när vi gör fel.

44 de Waal, Frans: **Empatins tidsålder. Hur naturen lär oss att skapa ett humanare samhälle**, Karneval förlag 2011.

Empati och rättvisa

Två viktiga komponenter i empati är omsorg och rättvisa, menar psykologiprofessorn Martin L Hoffman. Människor med hög empatisk förmåga ansluter sig mer till principen om behovsbaserad rättvisa (den som behöver mer får mer) medan de med lägre empatisk förmåga håller på kompetens- eller produktivitetsbaserad rättvisa (den som presterar bättre förtjänar mer). Små barn föredrar behovsbaserad rättvisa medan äldre övergår till produktivitetsbaserad rättvisa. Det är intressant att fundera över vad det är i vårt samhälle som leder till denna förändrade inställning, som ju skulle kunna tyda på att något gör oss mindre empatiska ju äldre vi blir. Vuxna har lättare att komma på situationer där de inte anser sig villiga att dela med sig, än vad barn har. Hoffman menar att vi först lär barn att det är rätt att dela med sig men sedan får dem att tycka att man ska förtjäna sin del: ”Vi tvingar barnen att lära om, från jämlikhet till förtjänst”[45].

Det finns självklart situationer där det är rimligt att den som ansträngt sig får mer än den som inte gjort det och vi kan ibland behöva väga prestation mot behov för att alla ska känna sig väl behandlade. Men för samhället som helhet finns många vinster med en generös och tillitsfull syn på våra medmänniskor[46].

Om barn får i uppgift att bete sig hjälpsamt, och får förklarat för sig vad deras insats får för nytta för andra, fortsätter de även efteråt att dela med sig och hjälpa mer än andra barn[47]. Kan man alltså bara få barn att börja engagera sig och ta ställning i små saker eller göra små insatser så kommer de lättare att engagera sig nästa gång någon behöver deras hjälp.

Utan förklaringar till regler vi sätter upp riskerar vi att fostra ögontjänare – barnen följer reglerna för att inte få skäll, men har kanske inte förstått varför de finns. Att ha utvecklat genomtänkta regler som alla förstår syftet med, stärker emellertid förmågan att känna empati i stunden. I nästan varje situation vi människor hamnar gör vi val som påverkar andra människor. Ansvaret för dessa val ligger alltid hos oss själva, i alla de roller vi tilldelas eller intar i vårt liv och att också i förväg ha tänkt igenom vilken sorts människa vi vill vara, kan hjälpa oss att göra kloka ställningstaganden också i svåra situationer, och få oss att söka den kunskap vi behöver för att göra dem.

---

45 Hoffman, Martin: **Empathy and moral development. Implications for caring and justice**. Cambridge University Press 2000

46 Se exempelvis boken **Jämlikhetsanden**, av de båda epidemiologerna Richard Wilkinson och Kate Pickett (Karneval förlag 2011).

47 Staub, Ervin: **The psychology of good and evil**.

Goda förebilder

sammanfattning

I en av sina varianter på lydnadsexperimentet lät Stanley Milgram den riktiga försökspersonen få sällskap av falska. Om en eller båda av de andra försökspersonerna (som egentligen var skådespelare) avbröt så gjorde nästan alla äkta deltagare i experimentet det också på någon nivå. Att uppmuntra elever att söka stöd hos varandra när de får svåra dilemman att hantera kan alltså vara dem till hjälp när de i hamnar i liknande situationer utanför skolan.

Inte bara likgiltighet och dåliga handlingar utan också godhet smittar. Kan man alltså bidra till att ingjuta ett positivt handlingsmönster hos bara några få så kan smittoeffekten medföra mycket stora skillnader.

Unga som intervjuats av Barnombudsmannen berättar att de längtar efter att träffa människor från sitt eget område som det har gått bra för. Personer som de kan identifiera sig med och som kan visa att det går att hitta en bra framtid med förutsättningar som liknar deras egna.

I ett experiment lät man barn och vuxna leka och spela spel tillsammans. Barnen fick se hur den vuxne gav bort hälften av sin vinst till fattiga barn. I en annan grupp fick barnen i stället se den vuxne lämna lokalen utan att ha gett något. Därefter lämnades barnen ensamma att fortsätta spela. I den första gruppen blev barnen generösa medan barnen i den andra gruppen gav bort mycket lite. Detta gällde för förskolebarn. När man gjorde experimentet med sjätteklassare uteblev den positiva effekten men två månader senare visade sig även de äldre barn som sett någon ge bort stora delar av sin vinst ha blivit mer generösa än barn i kontrollgruppen. Kanske behövde de tid att smälta intrycket[48].

Pågående projekt kan låta barn och unga få uppleva att de gör nytta för andra människor. Med en engagerad lärare eller ledare som förebild skulle viljan att bli en solidarisk person kunna växa.

Experimentet visar vilket stort inflytande skola eller ungdomsverksamhet kan ha genom att ge unga erfarenheter av empati och medmänsklighet i praktisk handling. Pågående projekt kan låta barn och unga få uppleva att de gör nytta för andra människor. Med en engagerad lärare eller ledare som förebild skulle viljan att bli en solidarisk person kunna växa.

I en enkät bad psykologiprofessorn Jonathan D Haidt människor att berätta om något tillfälle då de bevittnat någon göra gott. De fick sedan frågan vad de själva kände i samband med detta. Genomgående beskrev de att de blev glada, förvånade och rörda och fylldes av en önskan att hjälpa andra. De ville efterlikna dem de sett utöva godhet. I en annan studie lät Haidt en grupp försökspersoner se en film om Moder Teresa och han fann att dessa personer i jämförelse med kontrollgruppen (som fått se andra filmklipp) kände sig mer kärleksfulla och inspirerade och också i högre grad anmälde sig som volontärer till hjälpverksamheter efteråt[49].

Ser vi andra göra gott så vill vi bli som dem. Själv minns jag fortfarande med klar skärpa hur min klass i tvåan åkte buss och min lärare reste sig upp för en äldre man. Hon förklarade att gamla kan ha svårt att stå upp på en buss och att man bör ge dem sitt säte om det är fullt. Varje gång jag själv rest mig upp för någon på en buss eller spårvagn sedan dess så har detta minne kommit för mig.

48 Staub **The psychology of good and evil**.
49 Haidt, Jonathan D: **Wired to be inspired**, i The compassionate instinct, WW Norton & Company 2010

I en av sina varianter på lydnadsexperimentet lät Stanley Milgram den riktiga försökspersonen få sällskap av falska. Om en eller båda av de andra försökspersonerna (som egentligen var skådespelare) avbröt experimentet blev 36 av 40 olydiga, det vill säga avbröt experimentet på någon nivå. Några försökspersoner tycktes inte ha tänkt på den utvägen förrän andra bröt men intressant nog ansåg en majoritet att de skulle ha avbrutit oavsett de andras handlande. En självbedömning som inte verkar särskilt trolig i ljuset av de tidigare experimentens resultat. En slutsats man kan dra är emellertid att många försökspersoner som var lydiga hellre ville avbryta än fortsätta. De som i ljuset av andras val såg chansen gjorde ju det.

Ett belysande fall från verkligheten är den lilla sydfranska byn Le Chambon-sur-Lignon. När Frankrike under början av andra världskriget gjorde upp med Tyskland om att återsända människor som flytt Tyskland predikade byns båda präster, André Trocmé och Edouard Theis, att byn borde bli en tillflyktsort för judar och andra som flydde undan tysk deportation. Med risk för sina egna liv gömde invånarna flyktingar i sina hus och på sina gårdar och delade med sig av mat. Sammanlagt lyckades de rädda minst 5000 människor.

Att byborna redan tidigare hade hjälpts åt att gömma människor på flykt spelade säkert in. Under det spanska inbördeskriget hade de tagit emot spanska flyktingar. Många av byborna var också ättlingar till hugenotter och hade fortfarande i minne sin egen historia av förföljelser. Deras olydnad och godhet skedde stegvis och gick från relativt små uppoffringar till mycket stora.

Att invånarna i Chambon-sur-Lignon var så modiga kan kanske delvis förklaras med ett starkt grupptryck. Förväntningarna inom byn var att man skulle hjälpas åt att ta hand om de utsatta. Men under tryck från gruppen förändras också ens känslor och åsikter. I det här fallet åt ett mer önskvärt håll än det oftast handlar om när man talar om grupptryck[50].

Det som kanske är särskilt intressant med Chambon-sur-Lignon är hur deras kollektiva godhet verkar ha smittat av sig också på personer som befann sig utanför deras krets.

50 http://afchambon.us/your-story/

Efterhand blev nämligen också många av polismännen i distriktet alltmer involverade i räddningsarbetet. Trots att polismaktens officiella hållning i frågan hela tiden hårdnade blev de lokala poliserna alltmer ovilliga att lyda de order de fick om att ingripa mot byn. De började i stället att samarbeta med räddarna. Med byborna som förebilder lyckas poliserna trots ett starkt auktoritärt tryck hålla fast vid sin egen moral och agera i enlighet med den. Jag kommer att tänka på Chambon-sur-Lignon när jag hör ett radioreportage från en annan fransk by, Briancon i Alperna[51]. Till Briancon kommer idag flyktingar till fots genom snön, över gränsen från Italien. Många är illa klädda och en del har hunnit förfrysa sig. För att hjälpa dem har byborna organiserat en frivillig räddningskår som patrullerar området på skidor. De berättar för radioreportern att de är bergsmänniskor och därför medvetna om naturens starka och hotfulla krafter, som lätt kan ta ett liv. De gör för migranterna vad de skulle ha gjort för sin granne.

Inte bara likgiltighet och dåliga handlingar utan också godhet smittar. Kan man alltså bidra till att ingjuta ett positivt handlingsmönster hos bara några få så kan smittoeffekten medföra mycket stora skillnader.

Inte bara likgiltighet och dåliga handlingar utan också godhet smittar. Kan man alltså bidra till att ingjuta ett positivt handlingsmönster hos bara några få så kan smittoeffekten medföra mycket stora skillnader. Att uppmuntra och lyfta fram elevers hjälpsamhet och solidaritet och visa att det de gör spelar roll för andra kan stärka ett sådant klimat i gruppen, och beteendet kan sprida sig mellan eleverna. Men också vardagliga förebilder behövs. Unga som intervjuats av Barnombudsmannen berättar att de längtar efter att träffa människor från sitt eget område som det har gått bra för; människor som de kan identifiera sig med och som kan visa att det går att hitta en bra framtid med förutsättningar som liknar deras egna[52]. Man vill veta att ett bra liv är inom räckhåll för en själv; att andra har lyckats och kan visa en vägen.

51 Petrén, Alice: **Migranter från Afrika tar sig norrut på livsfarlig färd genom Alperna**. Studio Ett, 2018-02-07
52 Rapporten **Barns och ungas erfarenhet av våldsbejakande islamistisk extremism**.

Att vara modig

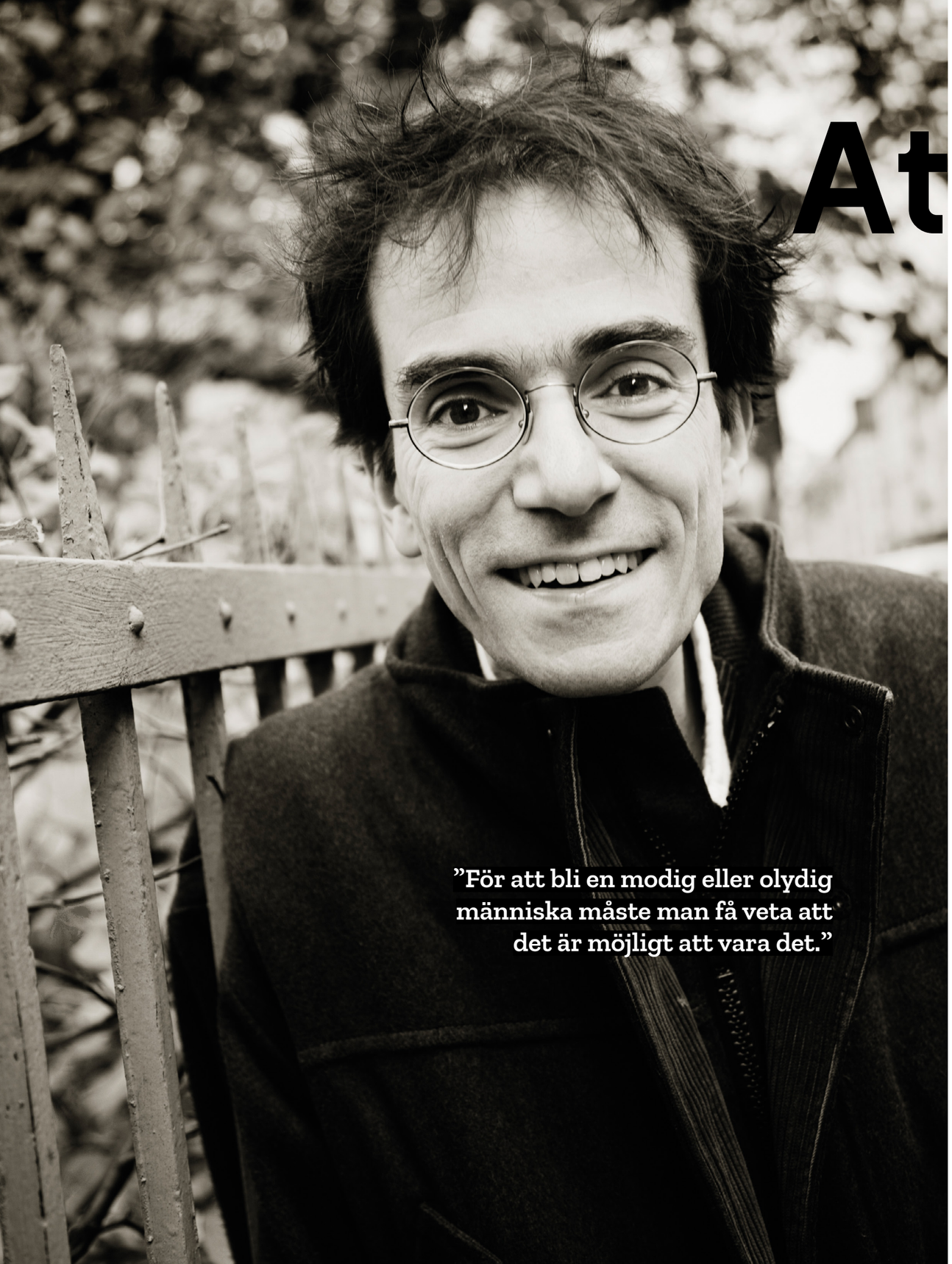

Intervju med Brian Palmer:

”Alla kommer inte att, likt journalisten Amy Goodman, möta vapenmakt i försök att förhindra massakrer i Östtimor och riskera livet. Men om man får möta henne och höra henne berätta om sina erfarenheter så bär man med sig vetskapen om att det går att vara en modig människa. Man har en klar förebild, en inre auktoritet att luta sig emot den dag man hamnar i en situation som pockar på civilkurage. Kanske vågar man säga ifrån på jobbet, stå upp mot sin chef eller säga ifrån när någon fäller rasistiska kommentarer”, säger socialantropologen Brian Palmer.

HAN GJORDE SUCCÉ med sina civilkuragekurser på Harvarduniversitetet i USA och i Sverige har han hållit kurser på bland annat Lärarhögskolan i Stockholm, vid Uppsala universitet och vid Göteborgs universitet. Till hans kurser i Sverige har bland andra KG Hammar, Ingvar Karlsson, Maria-Pia Boëthius och Gudrun Schyman kommit och pratat.

”Men jag har lärt mig att de mest intressanta och lärolika mötena ofta är med personer som inte alls är kända, som en sjuksköterska som hejdar ett slagsmål hon får syn på från sin bil. Det blir en närmare och för studenterna mer relevant historia att lyssna på.”

HAN SÄGER ATT samvete och moral ofta är en social konstruktion och menar att lyssnandet till sitt eget samvete åtminstone delvis är en fråga om alternativa auktoriteter. Det vill säga att i situationer där man befinner sig under en auktoritet kan det vara bra att ha andra auktoriteter som man bär med sig som förebilder inom sig. ”Hur skulle xx ha handlat i den här situationen?”

JAG FRÅGAR HONOM vad han tror har gjort de personer han bjuder in till sina kurser till dem de är. Brian Palmer pratar om en särskild sorts självkänsla som lett till förmåga att handla självständigt. Men det finns som tur är fler vägar att gå. Förebilder kan man skaffa sig när som helst i livet. Han är själv ofta ute och föreläser om civilkurage på olika håll.

”För att bli en modig eller olydig människa måste man få veta att det är möjligt att vara det.”

Att kunna och vilja påverka

sammanfattning

Socialpsykologerna Melvin Lerner och Carolyn Simmons genomförde på 1960-talet en studie där de lät försökspersonerna se en student få elektriska chocker som straff när hon svarade fel på frågor. Vissa av försökspersonerna fick veta att de kunde se till att försöket avbröts efter tio minuter, andra att de inte hade någon möjlighet att påverka. De som trodde att de kunde ingripa beskrev den elchockade studenten i mycket mer positiva ordalag än dem som fått veta att de inget kunde göra. Ju mindre våra möjligheter att hjälpa är desto större är risken att vi ser ner på offren och ser dem som förtjänta av vad de drabbas av.

Moralforskaren Lawrence Kohlberg menade att i skolan utvecklas elevens samhälleliga moral. Kohlberg gjorde experiment som gick ut på att låta eleverna ta mycket ansvar och reflektera kring rätt och fel. Han lyfte fram de dolda förväntningar som styrde elevernas beteende och som i stor utsträckning bestod av kamrattryck. En känsla av gemenskap med lärarna skulle öka deras positiva inflytande. Kohlberg betonade vikten av att också lärarna var beredda att lära nytt och tänka om under de gemensamma diskussionerna.

De studier som genomfördes på hans skolor bekräftade Kohlbergs teser. Elevernas moralutveckling stärktes och påskyndades i betydligt snabbare takt än på jämförelseskolorna. Problem som stölder, rasmotsättningar, droganvändning och fuskande upphörde så gott som helt från elevernas första år till det fjärde. Eleverna tog ansvar för både sitt eget uppförande och vännernas och hjälpte de elever som hade det extra svårt av olika skäl. Eleverna nådde dessutom högre på det akademiska området.

Om det går att radikaliseras till våld och förtryck går det också att radikaliseras till omsorg och rättvisa.

Finns det ickekvåldsbejakande extremister? Vid ett gruppsamtal som MUCF genomförde med unga om deras erfarenheter av, och syn på våldsbejakande extremism[53], kom deltagarna in på om det finns en motsats till våldsbejakande extremism, och vad det i så fall skulle kunna vara: en slags ickevåldsbejakande extremism. De gav förslag på personer: Nelson Mandela och Malala Yousafzai. Det är en klok tanke, och helt korrekt: om det går att radikaliseras till våld och förtryck går det också att radikaliseras till omsorg och rättvisa.

I Amsterdam bar Miep Gies mat och förnödenheter till Anne Frank med familj och vänner och riskerade därmed sitt eget liv. I fängelset Abu Ghraib i Irak slog soldaten Joseph Darby larm och fick slut på de grova övergreppen. I Rwanda räddade Paul Rusesabagina ensam livet på drygt 1200 personer undan folkmordet genom att skydda dem på det hotell där han var direktör, och riskerade därmed sitt eget liv. De var alla tre fram till dessa punkter alldeles vanliga personer men hade förmågan att trots hemska omständigheter fortsätta se ”de andra” som människor värda respekt, skydd och värdighet. De förväntade sig att de kunde göra något för dem. Civilkurage och empati går naturligtvis att förmedla också under mindre dramatiska förhållanden än så. Under friidrotts-VM i Moskva 2013 målade höjdhopparen Emma Green sina naglar i regnbågsfärger, trots att ryska staten hotat att gripa alla som ägnade sig åt ”propaganda för homosexualitet”, och hösten 2017 steg en rad kvinnor världen över fram och vittnade om övergrepp de utsatts för och lyfte på så vis debatten om sexuella övergrepp och trakasserier genom #metoo. De hade en tro på att de kunde förändra samhället.

Tilltron till vår egen förmåga att göra andra väl är avgörande för hur vi agerar, men också för vår människosyn. När vi tror att vi inte kan göra något för att hjälpa andra som befinner sig i nöd är risken stor att vi börjar se dem negativt. Socialpsykologerna Melvin Lerner och Carolyn Simmons genomförde på 1960-talet en studie[54] där de lät försökspersonerna se en student få elektriska chocker som straff när hon svarade fel på frågor. Vissa av försökspersonerna fick veta att de kunde se till att försöket avbröts efter tio minuter, andra att de inte hade någon möjlighet att påverka. De som trodde att de kunde ingripa beskrev den elchockade studenten i mycket mer positiva ordalag än dem som fått veta att de inget kunde göra.

53 MUCF: **Främmande är skrämmande**, rapport om ungas tankar och erfarenheter av våldsbejakande extremism, byggd på fokussamtal med unga mellan 15 och 25 år. Finns på nätet.

54 **Observers reaction to the ”innocent” victim. Compassion or rejection**. Journal of Personality and Social Psychology 4(2)

Att betrakta lidande leder inte automatiskt till medlidande. Ju mindre våra möjligheter att hjälpa är, eller vi upplever dem vara, desto större är alltså risken att vi ser ner på offren och ser dem som förtjänta av vad de drabbas av. Att se att man kan ingripa är alltså en viktig faktor för intresset för att ingripa.

Han såg att elever förväntades vara moraliska betraktare snarare än moraliska aktörer. De förvägrades möjligheter till ansvarstagande beteende eftersom de inte tilläts delta i beslutsfattande som rörde undervisningen eller andra viktiga frågor på skolan, som fusk eller mobbning. Deras ansvar reducerades till att bara handla om dem själva: att plugga ordentligt och inte råka i trubbel.

Moralforskaren Lawrence Kohlberg intresserade sig för hur unga människors moralutveckling kan stärkas genom hur skolan väljer att arbeta[55]. Han såg att elever förväntades vara moraliska betraktare snarare än moraliska aktörer. De förvägrades möjligheter till ansvarstagande beteende eftersom de inte tilläts delta i beslutsfattande som rörde undervisningen eller andra viktiga frågor på skolan, som fusk eller mobbning. Deras ansvar reducerades till att bara handla om dem själva: att plugga ordentligt och inte råka i trubbel.

Lawrence Kohlberg antog att för att nå vidare i sin moraliska utveckling behövde barn ställas inför konflikter som grep in i deras egna liv. Han utarbetade en metod som gick ut på att ge eleverna stor frihet men också stort ansvar. Målet var demokratiska skolor som utvecklade empatisk förmåga i tankesätt och handlingar. På de båda skolor han kom att arbeta med hölls varje vecka gemensamma stormöten där beslut fattades i samarbete mellan elever och lärare. De föregicks av samtal och debatt där alla deltog på lika villkor och alla hade en röst. Det skapades också ett antal kommittéer med både lärare och elever för att hantera enskilda områden. Kohlberg kallade skolorna för ”just community schools” och mycket energi lades på att få elever och lärare att känna gemenskap och agera i en anda av delat ansvarstagande. Lärarna skulle fungera som auktoriteter i kraft av sin klokskap och sina kunskaper och inte på grund av den makt de hade över eleverna som betygsättare och domare över deras framtida möjligheter.

Den ena skolan The Cluster school, låg i Cambridge, Massachusetts i ett område med mycket sociala problem. Den andra, The Scarsdale Alternative high school låg i en välbärgad förort till New York. Under ett antal år deltog Lawrence Kohlberg i att utveckla skolornas arbetssätt och arbetade tillsammans med sitt forskarteam samtidigt med att studera och utvärdera metoderna som användes. I stället för att undervisa om moral och demokrati försökte man praktisera det. Utgångspunkten var att om barn exponerades för moral som låg på en högre nivå än den de själva befann sig så skulle de utvecklas snabbare. Detta skulle ske genom diskussioner om moraliska dilemman som var verkliga och påtagliga i deras vardag.

55 Power, Clark; Higgins, Ann; Kohlberg, Lawrence: Lawrence Kohlbergs **Approach to Moral Education**. Columbia University Press 1989.

Kohlberg menade att skolan fungerar som representant för samhället. Via skolan kan barnet hitta sin roll i samhället. I klassrummet får eleven lära sig att hantera ”The crowds, the praise and the powers” och det den där får lära sig om dessa saker skapar hens samhälleliga moral: hur man klarar sig och också blomstrar i samhällsgemenskapen. Kohlberg ansåg att det var av största vikt att lyfta fram de dolda förväntningar som styrde elevernas beteende och som i stor utsträckning bestod av kamrattryck. Genom att göra det skulle de bli möjliga att ifrågasätta och ändra på. En känsla av gemenskap med lärarna skulle öka deras påverkan på eleverna och tillåta dem att påverka i en positiv riktning. Kohlberg betonade vikten av att också lärarna var beredda att lära nytt och tänka om under de gemensamma diskussionerna.

Att satsa på elevinflytande, medbestämmande, samarbete och empati inkräktar alltså inte på kunskapsinhämtning utan stärker den.

De studier som genomfördes på skolorna bekräftade Kohlbergs teser. Elevernas moralutveckling stärktes och påskyndades i betydligt snabbare takt än på jämförelseskolorna. Problem som stölder och rasmotsättningar (vanliga på Cluster school i början) och droganvändning och fuskande (vanliga på Scarsdale) upphörde så gott som helt från elevernas första år till det fjärde. Eleverna tog ansvar för både sitt eget uppförande och vännernas och hjälpte de elever som hade det extra svårt av olika skäl. Eleverna nådde dessutom inte bara högre på moraltesterna utan även på det akademiska området. På Cluster school, vars elever till stor del bestod av arbetarklass utan akademisk tradition, varav många dessutom kom från hem och områden med sociala problem, gick 90 procent av eleverna vidare till högskoleutbildningar. Att satsa på elevinflytande, medbestämmande, samarbete och empati inkräktar alltså inte på kunskapsinhämtning utan stärker den. I Sverige har exempelvis Nossebro skola, i Essunga kommun i Västergötland, arbetat mycket med att stärka känslan av gemenskap och uppmuntrat elever att samarbeta och hjälpa varandra, med höjda studieresultat som en av effekterna. Eleverna har fått mycket stöttning men också getts känslan av att klara saker. Mönstret att stöd och höga förväntningar på ungas beteende utvecklar deras ansvarstagande och empati går igen hos många av de räddare som de båda forskarna Samuel och Pearl Oliner intervjuade. De beskrev att föräldrarna hade trott på deras förmåga och att de fått ta eget ansvar men också getts mycket stöd och kärlek.

Om unga ska bli demokratiskt fungerande medborgare bör de få känna sig som samhällsmedborgare redan i skolan. Då behöver vi se och erkänna att barns intressen inte alltid sammanfaller med vuxnas – vare sig föräldrars, lärares, tränares eller framtida arbetsgivares – och ge dem reella möjligheter till inflytande. Barn behöver också få erfarenhet av att identifiera sina egna och andras behov på både kort och lång sikt, och i att utöva inflytande och att arbeta i grupp. Beslut vuxna fattar utan barns medverkan bör kunna motiveras väl och förklaras. Egna initiativ och ifrågasättande bör som regel uppmuntras och ges adekvat respons.

Att uppmuntra elever att söka stöd hos varandra när de får svåra dilemman att hantera kan alltså vara dem till hjälp när de i hamnar i liknande situationer utanför skolan.

Också vår förmåga och vilja att samarbeta och prata ihop oss med andra påverkar hur benägna vi är att bryta mot auktoriteter och grupptryck. Vi växer som människor av att tänka nytt tillsammans och ihop med andra vågar vi tänka nytt och handla i strid mot auktoriteter eller normer. Den som tränar sin förmåga att samarbeta stärker också sin omsorgsförmåga.

I protokoll över förhör med gärningsmän från andra världskriget går det att se hur dessa massmördare mitt i sina serier av arkebuseringar plötsligt gick utanför de uppsatta ramarna och tog risker för att göra goda handlingar[56]. Det är naturligtvis svårt att bevisa sanningshalten i berättelserna – risken finns att de är ihopfantiserade för att männen ville framställa sig själva i bättre dager – men det fanns en gemensam nämnare i många av dessa historier. Det är att beslutet om att försöka hjälpa eller rädda någon ofta togs tillsammans med ytterligare någon eller några personer. I kraft av att vara två eller tre kunde den stora gruppens referensramar för en stund bytas ut mot den lilla gruppens, som då kunde handla självständigt och göra gott. Att uppmuntra elever att söka stöd hos varandra när de får svåra dilemman att hantera kan alltså vara dem till hjälp när de i hamnar i liknande situationer utanför skolan. Det kan räcka med att be dem fråga en vän om hjälp eller synpunkter innan de vänder sig till dig som lärare eller auktoritet.

Kollektiva processer är sällan lätta att vare sig dokumentera eller betygsätta trots att det kanske är de som har allra störst potential att bidra till att utveckla vårt samhälle. Eleverna riskerar att bli inneslutna var och en i sin egen lilla puppa och tränas vare sig att se världen som den helhet den är eller att samarbeta med andra för att förändra saker.

En roll vi ikläder oss kan också ingjuta mod och handlingskraft i positiv bemärkelse. Kan vi hjälpa människor att fylla olika sorters roller med positiva förväntningar kan det alltså hjälpa dem att visa civilkurage och empati när det behövs.

Tidigare har jag skrivit om hur vi kan förmås att begå övergrepp i kraft av de roller vi tilldelas eller de masker vi ikläder oss. Men en roll vi ikläder oss kan också ingjuta mod och handlingskraft i positiv bemärkelse. Kan vi hjälpa människor att fylla olika sorters roller med positiva förväntningar kan det alltså hjälpa dem att visa civilkurage och empati när det behövs. En konstruktiv och positiv roll som elev kan till exempel inbegripa att stå upp för, eller stötta den som mobbas, att säga ifrån när skojbråk inte längre är skoj, att hjälpa dem som klarar mattetalen sämre än man själv eller att underlätta för städpersonalen genom att ställa upp stolarna vid dagens slut. Det kan uppmuntra elever att se sig själva som hjälpsamma, modiga, empatiska och självständiga och stärka deras fantasi kring hur de kan bidra.

56 Welzer, Harald: Gärningsmän (Daidalos 2008)

Psykisk självständighet och konsten att ifrågasätta

sammanfattning

Socialpsykologen Harald Welzer kallar en av de faktorer som får människor att avstå från att begå grymma handlingar, trots att de befinner sig inom sådana referensramar att de ”borde”, för psykisk autonomi. Det innebär att man har en grundläggande moral som man lyckas hålla fast vid oavsett hur omgivningen handlar eller vilka order man får.

Att ställa sig utanför gruppen, kan tolkas som kritik, och det innebär att man utsätter sig för risken att gruppens vrede vänds mot en själv. Det krävs en styrka både att avstå från gruppgemenskapen och att stå ut med att andra tycker att man mästrar dem. Som vuxna är det därför bra om vi hjälper barn och unga att få syn på sin egen självständighet och både inför dem själva och andra pekar ut den som något positivt.

För att stärka människors psykiska autonomi bör såväl kritik och beröm som belöningar och bestraffningar som kan kopplas till sociala relationer ransoneras till förmån för resonemang, förklaringar och samtal.

Samtal har en potential att fördjupa undervisningen i de flesta ämnen. Så kallade deliberativa samtal syftar till tolerans och respekt för allas personligheter och åsikter och bygger på ett aktivt lyssnande där det finns en vilja att komma överens. Elevernas reflektionsförmåga utvecklas och deras förmåga att ta andras perspektiv växer.

En av de som vägrade fortsätta dela ut stötar i Milgrams lydnadsexperiment var den 32-årige ingenjören Jan Rensaleer. Han hade emigrerat från Holland efter andra världskriget och Milgram beskrev honom som mild till sättet och intelligent. När eleven började protestera vid 150-voltsnivån vände sig Jan Rensaleer till experimentledaren och frågade: ”Vad ska jag göra nu?” Försöksledaren sade åt honom att fortsätta, vilket han gjorde, men vid 225 volt sköt han ut stolen från chockgeneratorn och vände sig till försöksledaren och förklarade att han inte kunde fortsätta. Försöksledaren pressade honom att gå vidare och sa till sist att han inte hade något annat val. Då blev mr Rensaleer indignerad: ”Jag kom hit av fri vilja. Jag trodde att jag skulle kunna hjälpa till i ett forskningsprojekt. Men om jag ska behöva göra någon annan illa så vill jag inte fortsätta, och jag skulle inte fortsätta om jag var i hans ställe. Jag kan inte fortsätta. Jag ber om ursäkt. Jag är rädd att jag kanske redan har gått för långt.”

När han efteråt tillfrågades om vem som var ansvarig för chockerna svarade Jan Rensaleer att han skulle lägga ansvaret helt på sig själv. Han vägrade att skylla något på eleven eller experimentledaren. Jan Rensaleer lyckades inte bara med att tänka sig in i elevens situation utan också med att sätta hans vilja och välmående framför försöksledarens önskningar. Dessutom behöll han sin förmåga att se experimentet delvis utifrån – han var inte låst inne i situationen utan vidhöll bestämt att han hade ett eget självständigt val att göra.

Socialpsykologen Harald Welzer kallar en av de faktorer som får människor att avstå från att begå grymma handlingar trots att man befinner sig inom sådana referensramar att man ”borde”, för psykisk autonomi. Det innebär att man har en grundläggande moral som man lyckas hålla fast vid oavsett hur omgivningen handlar eller vilka order man får. Man har ett starkt jag som ledstjärna.

Hade valet att inte delta i gruppaktiviteter bara handlat om att inte vara en del av gruppen hade kanske fler lyckats frigöra sig men att inte spela med uppfattas samtidigt lätt som ett skuldbeläggande av dem som deltar, vilket innebär att man utsätter sig för risken att gruppens vrede vänds mot en själv. Det krävs en styrka både att avstå från gruppgemenskapen och att stå ut med att andra tycker att man mästrar dem. Som vuxna är det därför bra om vi hjälper barn och unga att få syn på sin egen självständighet och både inför dem själva och andra pekar ut den som något positivt.

En populär teori inom fostran av barn och unga går ut på att om man vill att de ska bete sig på ett visst sätt så ska alla vuxna alltid uppvisa en enad front. Man ska i förväg, och utan att de unga sett eller hört diskussionerna, ha kommit överens om vad som gäller och sedan presentera detta som en uppsättning icke förhandlingsbara regler. Om man vill åstadkomma lydiga människor som inte bråkar kan detta vara en bra metod. Vill man i stället att människor ska få förmåga att ifrågasätta, förhandla, kompromissa och själva komma fram till bra lösningar på problem är det ofta i stället bättre att bjuda in till samtal.

Barnläkaren Lars H Gustafsson förespråkar en naturlig gränssättning som innebär att gränser sätts i samarbete mellan barn och vuxen och att samtalet bygger på goda argument och ett undersökande förhållningssätt. Den vuxne är visserligen en auktoritet och har rätten att lägga veto i vissa frågor men i så stor utsträckning som möjligt resonerar och jämkar man sig fram.

Att vuxna tycker olika och visar det kan ibland också vara positivt och peka på att förhandlingar är möjliga. Att tala om för unga att man kan ha fel (och be om ursäkt när det är påkallat), uppmuntrar dem att tala om för en när de tycker sig bli orätt behandlade, eller ser att någon annan blir det. Det hjälper individen att utveckla en självständighet och förmåga till kritiskt tänkande.

Barnläkaren Lars H Gustafsson förespråkar en naturlig gränssättning som innebär att gränser sätts i samarbete mellan barn och vuxen och att samtalet bygger på goda argument och ett undersökande förhållningssätt. Den vuxne är visserligen en auktoritet och har rätten att lägga veto i vissa frågor men i så stor utsträckning som möjligt resonerar och jämkar man sig fram. De konsekvenser som uppstår när barnet på något sätt orsakat skador är naturliga eller rimliga. Om barnet skriker okvädingsord till dig är en naturlig konsekvens att du blir arg eller ledsen – och förmedlar det. Om barnet har sönder något kan en rimlig konsekvens vara att bidra till att laga eller skaffa nytt. Konsekvenserna har en koppling till problemet och syftar inte till att kränka barnet eller få det att skämmas eller underkasta sig. Målet är i stället att visa de har ett ansvar för att gottgöra när de sårat eller orsakat problem eller smärta.

Bestraffningar för dåligt beteende och belöningar för gott beteende kan vara direkt kontraproduktiva eftersom det visat sig att det får människor att tro att de beter sig som de gör i rädsla för bestraffning eller i hopp om belöning i stället för av egen fri vilja och drivkraft. Det kan leda till att de avstår från att göra gott när de befinner sig i en likartad situation och ingen är där för att berömma eller bestraffa. För att stärka människors psykiska autonomi bör både kritik och beröm, belöningar och bestraffningar som kan kopplas till sociala relationer ransoneras till förmån för resonemang, förklaringar och samtal. Självklart är det inte fel att barn och unga ibland får veta att de är duktiga men framför allt behöver de vettig, empatisk och relevant respons, inte bedömningar.

Samtalandets makt

Moralforskaren Lawrence Kohlberg prövade i en studie [57]samtalsmodeller för att utveckla barns moraliska tänkande. Barnen fick en konflikt presenterad för sig och fick sedan ge förslag på hur den kunde lösas. De uppmuntrades att tänka kring konsekvenserna. Samtalsledaren fördjupade diskussionen genom att ställa följdfrågor och lägga till komplikationer efter hand. Kohlberg försökte inspirera barnen att se saker ur nya perspektiv, tränade dem i att skilja mellan att förstå någons synpunkt och att hålla med om den och försökte få dem att förklara varför de tyckte som de gjorde. Så mycket som möjligt av samtalet lämnades till barnen att sköta på egen hand. Ett år senare gjordes en uppföljande test med ett stort antal frågor kring moraliska och etiska dilemman och val. Då kunde man se att de barn som deltagit i studien var mer utvecklade i sitt moraliska tänkande än barn som inte deltagit. Liknande tester med vuxna fångar gav samma resultat. Det är kanske inget att bli förvånad över. Det mesta som man övar sig i blir man bättre på. Idag blir filosofi ett valbart ämne först på gymnasiet och matte har framställts som universalmedel för att lära barn att tänka. Men att tänka logiskt om matematikproblem är inte detsamma som att reflektera kring mänsklig samvaro, moral och ansvar.

Kohlberg försökte inspirera barnen att se saker ur nya perspektiv, tränade dem i att skilja mellan att förstå någons synpunkt och att hålla med om den och försökte få dem att förklara varför de tyckte som de gjorde. Så mycket som möjligt av samtalet lämnades till barnen att sköta på egen hand.

Samtalande har en potential att fördjupa undervisningen i de flesta ämnen. Så kallat deliberativa samtal syftar till tolerans och respekt för allas personligheter och åsikter bygger på ett aktivt lyssnande där det finns en vilja att komma överens eller nå överenskommelser. Elevernas reflektionsförmåga utvecklas och deras förmåga att ta andras perspektiv växer. Skolverket har slagit fast att deliberativa samtal har positiva effekter på både elevers demokratiska färdigheter och kunskaper.[58]

57 Power, Clark; Higgins, Ann; Kohlberg, Lawrence: Lawrence Kohlbergs **Approach to Moral Education**. Columbia University Press 1989

58 Skolverket hänvisar till Klas Anderssons avhandling **Deliberativ undervisning - en empirisk studie**, Göteborgs universitet 2012.

Den tredje vågen

Chansen att vi ingriper eller hjälper när det behövs ökar om vi också har mönster för praktiskt handling i oss. Ett mycket drastiskt exempel på hur rollspel kan gå till är Den tredje vågen[59]. 1967, i Palo Alto i Kalifornien fick läraren Ron Jones av en av sina elever frågan vilket ansvar den tyska allmänheten hade för det som hände i Nazityskland. Eleverna uttryckte förvåning över att de låtit sig dras med i skeendena och förtrycket av vissa grupper. Ron Jones beslutade sig för att under en dag visa vad det innebär att leva i en totalitär stat. Från att ha varit en ”kompislärare” införde han i stället strikt disciplin. Ron Jones klass fann sig snabbt tillrätta med honom som stark ledare och följde snällt de regler han satte upp.

Ron Jones hade tänkt pröva bara en dag men när han kom in i klassrummet nästa dag satt alla elever uppsträckta och uppmärksamt vända framåt, precis som han lärt dem dagen innan. Nyfikenhet ledde honom att driva experimentet vidare. Den enda dagen sträcktes ut till fem dagar och det som kom att hända i klassen har bildat underlag för böcker och filmer.

Eleverna och Ron Jones valde namnet The third wave på sin grupp. De började hälsa på varandra genom att göra en vågrörelse med handen. Regler för hur man skulle sitta, stå, gå, tilltala varandra, och mycket annat, infördes och slagord som ”styrka genom disciplin” och ”styrka genom gemenskap” skanderades. Fler och fler elever från andra klasser anslöt sig, reglerna för vad som var tillåtet och inte blev allt fler och eleverna började ange varandra inför Jones och utesluta dem som var kritiska. I slutet av veckan sa Ron Jones till eleverna att deras rörelse var del av en mycket större, världsvid organisation som samlade unga för att förändra och förbättra samhället. På eftermiddagen bjöd han eleverna till skolans aula. Där visade han bilder från Nazityskland och berättade att det inte fanns någon rörelse, att de i själva verket hade låtit sig manipuleras in i en fascistisk rörelse skapad av honom.

Att göra en sådan här övning i en skola är både riskabelt och kränkande mot eleverna. Många av Ron Jones elever blev chockade och besvikna och skaparna av dramafilmen Die Welle, som bygger på Jones experiment, väljer att visa vad som mycket väl hade kunnat hända om Ron Jones hade haft otur.

59 Jones, Ron: **The third wave**. Artikel i The CoEvolution Quarterly, 1976.

En av de fiktiva karaktärerna – en före detta mobbad pojke (med verklig förebild) som äntligen funnit gemenskap i gruppen – blir så besviken att han drar en pistol och skjuter först en av de andra eleverna och sedan sig själv. Jag rekommenderar alltså inte någon upprepning av The third wave och vill varna för att ge sig in i rollspel utan tydlig information till eleverna i förväg. Men den tredje vågen visar också vilket kraftfullt verktyg det kan vara.

Jag minns inte mycket av vad vi gjorde på lektionerna på lågstadiet men jag minns fortfarande den dag då vi gjorde fattiga- och-rika-simulationen. Under en dag fick ett litet antal elever en massa fördelar. Jag minns bland annat att de fick väldigt god mat i matsalen. En större grupp fick ha det ungefär som vanligt medan en ungefär lika stor grupp fick vara fattiga och bara äta ris och dricka vatten. Lärdomen blev konkret: världen är orättvis och vi tillhör normalt de privilegierade.

Rollspel av den typen, som följs upp med diskussioner och föreläsningar, är effektiva för att förankra nya insikter. De ger inte bara kännedom om sakförhållanden utan också känslomässig förståelse[60].

60 Norma Deitch Feshbach och Seymour Feshbach har i studier konstaterat att rollspel är mycket effektivt för att öka den empatiska förmågan.

Social trygghet

sammanfattning

Att ha fått psykologiska basbehov som säkerhet, kontroll, en positiv identitet, självständighet och en känsla av att förstå världen och känna samhörighet gör en mer motståndskraftig mot destruktiva ideologier och rörelser, bättre ämnad att hantera personliga motgångar och frustration och det är mindre troligt att man reagerar med våld när man känner frustration.

För många barn med dåliga erfarenheter går det trots allt ganska bra. En enda trygg och speglande relation kan utveckla reflektionsförmåga och självkänsla.

Det finns en nära koppling mellan å ena sidan säkerhet och trygghet och å andra sidan sammanhållning och resiliens i ett samhälle. Ett arbete mot våldsbejakande extremism kan innebära att skapa förutsättningar för områden att fungera väl, och också att involvera människorna i det i arbetet. Insatserna måste vara långsiktiga och ömsesidiga för att bygga välbefinnande och social gemenskap.

Socialpsykologen Ervin Staub, som ägnat sitt yrkesverksamma liv åt ondskans och godhetens psykologi, menar att de som fått sina psykologiska basbehov tillgodosedda har en större chans att göra rätt när de hamnar i ”fel” situation.

Som basbehov räknar han:

- säkerhet – vetskapen om att vi inte svävar i fara av något slag
- kontroll – vetskapen/tron att vi själva kan ta ansvar för att skapa våra liv så som vi vill ha dem
- en positiv identitet – att vi uppfattar oss själva på ett positivt sätt
- samhörighet – att vi ingår i sammanhang där vi trivs och har goda relationer med andra människor
- verklighetsuppfattning – att vi känner att vi kan förstå världen och människorna omkring oss
- självständighet och autonomi och till sist
- transcendens – att vi kan känna en slags samhörighet med världen som helhet och kan agera på ett sätt som går utanför oss själva, och till exempel ägna oss åt hjälpverksamhet.

Att ha fått dessa basbehov tillfredsställda gör individen mer motståndskraftig mot destruktiva ideologier och rörelser, bättre ämnad att hantera personliga motgångar och det gör det mindre troligt att man reagerar med våld när man känner frustration.[61]

61 Staub: **The psychology of good and evil**.

Många studier bekräftar att barn som utsätts för eller bevittnar våld och aggressivitet i hemmet själva blir mer aggressiva.[62] Dessa barn tenderar att se världen som farlig och andra människor som fientliga och de tolkar också andras handlingar som mer negativa och fientliga mot dem själva än andra barn. Vilket i sin tur gör att de agerar på ett sätt som faktiskt väcker aggressivitet hos andra.

Många studier bekräftar att barn som utsätts för eller bevittnar våld och aggressivitet i hemmet själva blir mer aggressiva.

Men för många barn med dåliga erfarenheter går det trots allt ganska bra. En enda trygg och speglande relation kan utveckla vår reflektionsförmåga och vårt själv.[63] Kan vi alltså inte göra något annat för att vrida världen rätt så kan vi försöka vara den personen för något barn eller någon ung person i vår närhet som far illa. Vi kan hjälpa barnet att få utlopp för sina känslor och bekräfta att det har rätt att känna som det gör. Det hjälper den utsatta att se alternativ till våld och känslokyla och förhindrar att den tror sig förtjäna misshandeln eller utstöttheten och kanske börjar idealisera sina plågoandar, eller söker efter bekräftelse i destruktiva sammanhang. Utan en stödjande person i sin närhet riskerar barnet också att projicera sina egna känslor av värdelöshet och underlägsenhet på andra och börja döma dem och behandla dem illa.

Vi kan hjälpa barnet att få utlopp för sina känslor och bekräfta att det har rätt att känna som det gör. Det hjälper den utsatta att se alternativ till våld och känslokyla och förhindrar att den tror sig förtjäna misshandeln eller utstöttheten.

I sin rapport Socialt arbete, pedagogik och arbetet mot så kallad våldsbejakande extremism skriver Marcus Herz om den nära kopplingen mellan å ena sidan säkerhet och trygghet och å andra sidan sammanhållning och resiliens i ett samhälle. Att arbeta med de senare kallas med ett engelskt uttryck community-based approach. Ett community är individer, grupper och institutioner inom samma område och/eller människor som delar intressen. Det handlar dels om säkerhetsmässiga åtgärder och brottsbekämpning och dels om insatser för att öka välbefinnandet hos människorna. Arbetet mot våldsbejakande extremism innebär då att skapa förutsättningar för områden att fungera väl, och också att involvera människorna i det i arbetet. Det är emellertid viktigt att arbetet är brett och omfattar mycket mer än att bara bekämpa våldsbejakande värderingar, annars finns risk att vissa områden stigmatiseras. Insatserna måste vara långsiktiga och ömsesidiga för att bygga välbefinnande och social gemenskap. Demokrati, mänskliga rättigheter och social rättvisa ska vara självklara delar.

62 Rapporten **Barn som upplever våld – konsekvenser för välmående och hälsa**, av Tove Corneliusson (Västra Götalandsregionen 2012) ger en bra sammanfattning om forskning i ämnet. Finns att ladda ner på nätet.

63 Broberg et al: **Anknytningsteori. Betydelsen av nära känslomässiga relationer**. Natur och kultur 2010

”Var respektfullt nyfiken”

Intervju med Leila Baksi:

LEILA BAKSI ÄR socionom och har stor erfarenhet av att samtala med unga om svåra och känsliga frågor. Under 10 år var hon fältassistent i stockholmsförorten Skärholmen där hon arbetade uppsökande och förebyggande. Mycket av hennes jobb handlade om att bygga relationer med de unga, att se deras behov och försöka slussa dem vidare till rätt instans. Det kunde röra sig både om omfattande hjälpbehov eller om att bara hitta en fritidsaktivitet. Tillsammans med andra instanser i närsamhället skapade hon också forum och aktiviteter, som kill- och tjejgrupper, demokratiråd eller dansgrupper.

”Oerhört effektfulla upplevde jag mina schemalagda besök på skolor, då jag fick chans att träffa de unga innan problem uppstod. Då visste de vem jag var och kunde ta kontakt med mig när de ville och behövde”, berättar Leila Baksi.

HON VAR OCKSÅ med på föräldramöten, så de vuxna skulle veta vem hon var. Då blev det mindre dramatiskt om hon senare behövde prata med dem om deras barn. Det förebyggande arbetet är det allra viktigaste, konstaterar hon: ”Prata om normer och mansideal med eleverna och låt dem få känna och tänka att de inte måste vara i ett fack utan kan skapa sin egen identitet.”

HON REKOMMENDERAR ALLA som arbetar i skolan att arbeta med tillhörighet och en känsla av sammanhang för eleverna: det kan vara allt ifrån regelbundna samtal till att skapa en gemenskap och en inkluderande atmosfär i skolan. Att vara aktsam kring om någon blivit, eller känner sig, förödmjukad är viktigt eftersom det kan vara ett första steg mot radikalisering.[64]

LEILA BAKSI PÅPEKAR att radikalisering är en process och att ju tidigare man reagerar desto mer kan man styra hur processen fortskrider. I Skärholmen var hon med och skapade ett lokalt forum som fungerade som en instans före där socialtjänsten tog vid. Det kallades ’Barn i riskzon’ och där ingick skolkurator, skolpersonal, socialtjänst, fältassistenter, lokalpolis och

64 Detta listas som en risk för radikalisering i bl a Socialstyrelsens **Våldsbejakande extremism. Ett utbildningsmaterial för Socialtjänstens arbete med barn och unga vuxna** (2017)

Barn som är i riskzon vill ofta ha hjälp och stöd, menar Leila Baksi. Om de visar ett beteende som de vet är normbrytande, och verkligen demonstrerar det, då är det för att de vill att du ska agera.

fritidsgårdspersonal. ”Där kunde signaler från många håll plockas upp så vi kunde se mönster och motverka problem tidigt.”

Barn som är i riskzon vill ofta ha hjälp och stöd, menar Leila Baksi. Om de visar ett beteende som de vet är normbrytande, och verkligen demonstrerar det, då är det för att de vill att du ska agera: ”Visa att du uppmärksammar dem och att du inte tycker det de säger eller gör är okej men var också respektfullt nyfiken. Alla människor vill bli sedda och få känna sig behövda, betydelsefulla, kompetenta och omtyckta. Tänk ’vilket behov är det som inte är tillgodosett hos den här personen?’ när någon visar normbrytande beteende.’ Identifiera tillgångar och forum i den miljö barnet finns och jobba med dem.”

ATT FÖREBYGGA VÅLDSBEJAKANDE extremism och terrorism inbegriper alltså att skapa ett tryggt, meningsfullt, rättvist och rättssäkert samhälle. Genom att främja demokrati, jämställdhet, tolerans och delaktighet motverkas uppkomsten av intolerans, diskriminering och utanförskap. Det skolan kan bidra med är att lära elever om deras rättigheter - och skyldigheter, förbereda dem för att leva i en demokrati genom att låta skolan fungera demokratiskt, peka ut orättvisor och lära elever att kämpa emot dem och se till att alla känner gemenskap och mening i sina liv, förklarar Leila Baksi.

Projekt mot våldsbejakande extremism

Att bli vi – Tolerans-kursen i Kungälv

Det slamrar av tallrikar och bestick som dukas fram på långbordet i Ytterby fritidsgård, när årets toleranskurs har återträff med tacos. Kursen har hållits för åttonde- och niondeklassare i Kungälvs kommun sedan mitten av 90-talet och syftet är att motverka våldsbejakande extremism med kunskap om andra världskriget och genom att bygga gemenskap bland eleverna. För några veckor sedan var denna grupp sex dagar i Polen och besökte bland annat koncentrationslägren Treblinka och Majdanek och Irena Sendlers hemby[65].

Innan dess har de mötts ett par heldagar i månaden under ett helt läsår för undervisning, samarbetsövningar, lekar och samtal.

En typisk träff börjar med gemensam frukost vid halv nio. Därefter följer en narration - en berättelse som är tänkt att både ge kunskap och skapa känslomässig inlevelse. En historia gruppen fått ta del av är den om en treårig flicka vars föräldrar lämnar henne till ett annat par för att hon ska undgå förintelsen. Flera år senare får hon av sina nya föräldrar veta sitt ursprung och återförenas med sin biologiska mamma. Efter narrationen får eleverna i grupp diskutera frågor kopplade till den. Det är ofta ganska konkreta frågor, berättar Anna Forsman, socialpedagog och en av ledarna för kursen: Hur förklarar paret som plötsligt får ett nytt barn det för sina grannar? Var ska den biologiska mamman börja leta efter sitt barn?

”Det är frågor som kräver att de har lyssnat aktivt och handlar om fakta. De ska inte vara personliga, om hur de själva skulle ha gjort”.

Efter narrationen följer ett pass historieundervisning och de pratar till exempel om den upptrappning före andra världskriget som gjorde förintelsen möjlig och fick vanliga tyskar att delta. Anna Forsman och kollegan Alexander Kaplar, SO-lärare, försöker också koppla ihop dåtid med nutid för att förstå vad vi kan lära av historien. Årets elever har pratat om rohingyernas situation i Burma.

Före den gemensamma lunchen kommer ett pass med samarbetsövningar och lekar. Eleverna har bland annat fått bygga torn av spaghetti och marshmallows och skapa mänskliga skulpturer där man bara får ha vissa utvalda kroppsdelar i marken. Anna Forsman konstaterar att det handlar om att få dem att skratta tillsammans.

”Och om att få dem att ge och ta ihop. Plötsligt bygger elever som normalt aldrig skulle prata med varandra legobilar ihop”, säger Alexander Kaplar.

Efter lunch följer ytterligare undervisning och mer lekar och en längre övning kopplat till ett tema. Första träffens tema är alltid ”Vad är en människa?” Andra teman är skuld eller ansvar och eleverna kan få diskutera vem i förintelsens maskineri som har mest ansvar - lägervakter, bokförare, revisorer, soldater - och få i uppgift att skapa en rangordning.

”Det tränar dem i att kompromissa och komma överens”, säger Anna Forsman.

Innan dagen avslutas får de en läxa kopplat till temat till nästa träff. Det är ofta en skrivuppgift men en elev med läs- och skrivsvårigheter kan få fota sina uppgift i stället.

Eleverna har fyllt sina tallrikar och ljudvolymen går upp ytterligare i källarlokalen när stolar skrapar och några hojtar till

65 Sendler var en polsk socialarbetare som under andra världskriget räddade flera tusen judiska barn ur Warszawas ghetto.

varandra längs bordet. Alexander hyschar lite, men sådant har kortvarig effekt när stämningen är hög. Eleverna kommer från kommunens tre högstadieskolor och har fått söka till kursen. De som sedan antagits utgör en blandning av socialt stabila elever och sådana som bedöms finnas i riskzon för radikalisering.

Så vad ser lärarna händer med eleverna under kursens gång?

”De går igenom en personlig utveckling där de börjar våga prata mer och stå för vad de tycker”, säger Alexander Kaplar. Han berättar att det ofta finns en nyfikenhet hos eleverna att undersöka sin egen intolerans, de vill verkligen prata om svåra ämnen.

Han berättar att det ofta finns en nyfikenhet hos eleverna att undersöka sin egen intolerans, de vill verkligen prata om svåra ämnen. ”Det de säger kan ibland uppfattas som provokativt fast de ärligt vill ha svar på sina frågor. Vi hjälper dem med hur de kan uttrycka sina tankar utan att såra någon.”

”Det de säger kan ibland uppfattas som provokativt fast de ärligt vill ha svar på sina frågor. Vi hjälper dem med hur de kan uttrycka sina tankar utan att såra någon.”

För många påverkas hela deras tillvaro.

”Vi får feedback från kollegor om att det händer något också på deras lektioner. Plötsligt börjar elever som alltid suttit längst bak att sätta sig mitt i klassrummet och svara på frågor. Och föräldrar kan berätta om ett förbättrat bemötande av småsyskon”, berättar Anna Forsman.

För en del elever kan utvecklingen tyckas liten utifrån men vara stor för dem själva.

”En flicka berättade på en träff att hon vågat gå fram och be om ett glas vatten på MacDonalds. Det hade hon aldrig vågat förut”, säger Anna Forsman.

Så varför arbetar man inte så här hela tiden, med alla elever? Både Alexander Kaplar och Anna Forsman konstaterar att det är en resursfråga. Toleranskursen är personaltät och har heldagar till sitt förfogande. När det inte finns ordentligt med utrymme att låta samtal och tankar ta tid blir det lätt pekpinnepedagogik i stället för reflektion när det kommer till svåra ämnen. Men båda framhåller att de gärna skulle se att fler elever fick möjlighet att lära på det sätt som praktiseras i Toleranskursen och Alexander Kaplar berättar att han tagit med sig delar av arbetssättet in i sin vanliga undervisning.

”Förhållningssättet - att låta dem tänka efter och att möta dem som människor.”

Alexander Kaplar vill också se skolan överlag bli bättre på att hantera svåra frågor om vårt samhälle.

”Det behövs ett lärarlyft för demokratifrågor. Nu säger många lärare ‘det får vi ta en annan gång’ när elever lyfter saker de känner sig osäkra på.”

Toleranskursen innebär starka känslor för många elever. Under resan till Polen blir många djupt berörda. Då gäller det att som lärare vara där och fånga upp dem. Gemensamma samtal om det de sett under dagen varvas med lekar och mer lättsamt umgänge på kvällarna. Men hela arbetssättet gör att lärare och elever lär känna varandra väl och ofta kommer jobbiga saker fram.

”Det går inte att undvika att påverkas när man får sådan närhet till eleverna och man får höra om en del barns trasiga liv. Vi blir ställföreträdande föräldrar, på gott och ont. Men det här projektet kräver närhet. Vi måste vara uppriktigt nyfikna på dem som människor och vi gör det här tillsammans” säger Anna Forsman.

Att göra det tillsammans innebär också att samma regler gäller för de vuxna som för barnen. Under resan till Polen råder alkohol- och mobilförbud för alla och alla får, inom givna ramar, vara med och skapa reglerna för umgänget och för resan. Tillsammans pratar man om hur man ska bete sig för att alla ska må bra.

Både Alexander Kaplar och Anna Forsman är knutna till Segerstedtsinstitutet som handledare med uppgift att hjälpa fler kommuner att starta toleranskurser. Just nu arbetar Anna med att hjälpa Kalmar igång. Där kommer man inte ha råd att göra någon resa till Polen och har därför i stället valt att arbeta tillsammans med Länsmuseet om ett projekt kring de många vita bussar som kommunen tog emot efter andra världskriget. Andra kommuner har också valt bort resan till Polen för mer lokala projekt, och det kan fungera bra, menar Anna Forsman, men säger också att det där med att faktiskt stå på de platser man pratat om ger mycket gratis i elevernas reflektionsprocess.

När middagen är slut försvinner några elever ut, andra hänger i soffgruppen. Kvar vid matbordet sitter bland andra Emelie Andersson med några kompisar och jag frågar vad som fick henne att ansöka om att få vara med på toleranskursen.

”Jag är intresserad av historia och så hade jag hört från andra att detta är en resa för livet. Jag tyckte det lät roligt.”

Allt med kursen har varit bra, tycker hon, ”inte en tråkig stund”, men resan var det allra bästa. Att få se alla platser de pratat om i verklighet var intressant och gemenskapen i gruppen blev väldigt stark.

”Innan var vi ganska olika men i Polen blev vi som en familj.”

Lärarnas bidrag var viktigt:

”De är så entusiastiska och roliga och man känner sig trygg med dem.”

Vad har du lärt dig av kursen?

”Åh, så mycket mer än årtal, en helhet! Jag har lärt mig om människor och sånt jag kan ha användning av i framtiden, som hur jag kan hantera olika situationer och hur man gör när man träffar nya människor - att inte döma någon på förhand.”

Kursen har också bidragit till att ge henne självförtroende nog att söka den gymnasieutbildning hon innan var orolig att inte klara. I höst börjar hon på det naturvetenskapliga programmet.

Ute i pingisrummet hänger Alma Källgren med två kompisar. Hon är lika positiv som Emelie Andersson och beskriver precis som hon gemenskapen i gruppen som den största behållningen.

”På resan bodde vi ihop och var med varandra hela tiden och vi fick inte ha några telefoner. Vi kom varandra nära då.”

Treblinka var det svåraste på resan. Där ordnade eleverna själva en minnesceremoni med musik och facklor och Alma Källgren grät.

”Majdanek var också jobbigt. Barackerna fanns kvar och massor av skor. Det blev så himla verkligt vad som hänt där.”

Det viktigaste hon lärt sig under året på toleranskursen är att umgås med människor hon inte skulle vara med annars, säger hon. ”Jag har lärt mig att samarbeta med andra även om man är olika. Det funkar ändå.”

Men kursen har också påverkat henne på andra sätt. Hon har fått mer perspektiv på saker, förstått hur bra hon har det. Hennes råd till andra som ska gå kursen är att våga ta för sig och prata:

”Man blir inte dömd som i en vanlig klass. Allt blir mer accepterat här.”

Ute i köket pågår undanplockning. Saevar Gudjónsson kan tänka sig att slippa disken en stund för att svara på några frågor och vi sätter oss i en av de svarta sofforna.

”Jag sökte till kursen för att Robert, som är skolvärd tyckte att jag skulle göra det, och så hade jag kompisar som sökte.”

Första träffen tyckte han var lite långtråkig men det var också intressant med berättelserna om andra världskriget, och det var kul att lära känna de andra. Han har inte gillat kursens lekar så mycket men däremot att förstå hur andra tänker.

”Jag har lärt mig mer om hur olika människor reagerar på situationer. Alla tyckte det var jobbigt i Polen men en del blev mer påverkade än andra och grät. Jag blir inte så berörd och förut har jag tänkt att folk som blir det är mesiga men nu tänker jag mer på att människor funkar olika och att man måste ta hänsyn till det.”

På frågan om han har lärt sig något nytt om sig själv under kursen svarar Saevar Gudjónsson att han upptäckt att han kan tycka att det är intressant med historia.

”Det gör jag inte i vanliga skolan men det beror ju på hur bra lärarna snackar om det.”

Han tror att han kommer fortsätta hålla kontakten med många av de nya vännerna, och nämner att han även lärt känna sina gamla kompisar bättre genom kursen. Till de som står i begrepp att söka vill han rekommendera det.

”Det är intressant, man lär känna folk och det var kul att vara i Polen.”

På en skärm i det stora rummet matas bilder från resan fram medan ett tiotal elever hänger i soffgruppen och småpratar. Anna Forsman tar upp frågan om den gemensamma tröjan som ska beställas - vad ska det vara för text på den?

Att hålla liv i gemenskapen även efter resan ingår i kursen och det här är den andra återträffen. Eleverna kommer också ses för att planera redovisningarna de ska göra, och det finns en facebookgrupp där de kan hålla kontakten när skolan släpper sitt ansvar för dem.[66]

Han tror att han kommer fortsätta hålla kontakten med många av de nya vännerna, och nämner att han även lärt känna sina gamla kompisar bättre genom kursen. Till de som står i begrepp att söka vill han rekommendera det. ”Det är intressant, man lär känna folk och det var kul att vara i Polen.”

66 **Toleransprojektet** är vetenskapligt utvärderat av Alida Skiple, som påvisar positiva effekter vad gäller att motverka alla former av radikalisering. **Youth delinquency or Everyday Racism? Professionals perspectives on Preventing Racism and Intolerance in Sweden. Journal for deradicalization**, mars 2018. Fler utvärderingar pågår.

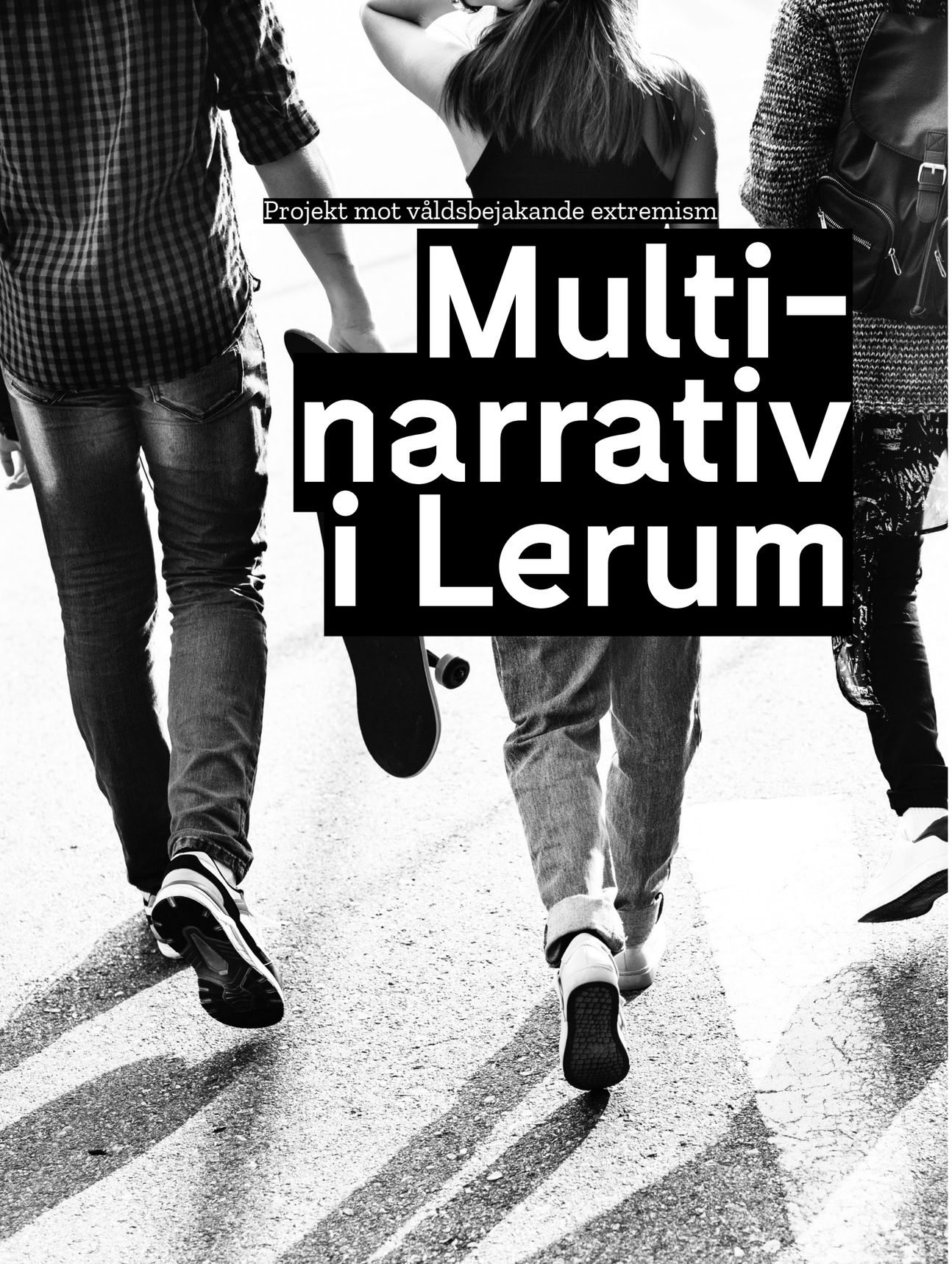

Projekt mot våldsbejakande extremism

Multi-narrativ i Lerum

När Mattias Stadler samlat in alla mobiltelefoner i en korg hälsar han välkomna, och sorlet lägger sig i klassrummet på andra våningen i Lerums gymnasium. Det är dags för 29 samhällsettor att diskutera Israels och Palestinas moderna historia. Åren 1967 till 1974 ska avhandlas. Som förberedelse har hälften av eleverna fått läsa utdrag ur en lärobok från Palestina och hälften ur en från Israel. Nu sitter de i grupper där några fått ta del av den ena versionen och några den andra. Mattias Stadler förklarar hur de ska arbeta: det är ingen debatt om vem som har rätt som ska äga rum utan ett samtal där de presenterar vad som står i den text de läst och sedan tillsammans försöker se vad som är gemensamt, och vad som skiljer sig åt. Han exemplifierar: ”Egypten tar mycket plats i den israeliska texten, men inte i den palestinska, varför är det så? Och varför tas vissa saker upp i den israeliska versionen som inte alls nämns i den palestinska?”

Han drar också ner en gammaldags världskarta och pekar ut Sinaihalvön och Suezkanalen och förklarar varför de var viktiga faktorer i konflikten.

Vissa grupper kommer snabbt igång, i andra går det till en början lite trögt, men alla elever bläddrar i sina texthäften och samtalar.

”Har ni med Yom Kippur-kriget?”

”Vi tyckte att det var som att Israeltexten la upp det som att de var offer och alla andra var elaka.”

”I våran står det tvärtom!”

De citerar för varandra för att visa hur de två texterna förhärligar den egna sidan.

”Precis så ska ni göra - hitta partiskhet och subjektivitet”, manar Mattias Stadler på.

En grupp tycks ha fastnat i att de ska debattera med varandra, som om de själva vore israeler och palestinier och Mattias Stadler får gripa in:

”Märker ni att ni fastnar i ‘vi’ och ‘ni’? Ni skulle ju analysera tillsammans. Ni är ett lag och inte emot varandra!”

Han fortsätter till nästa grupp och uppmuntrar dem att jämföra kronologin i de båda texterna.

”Den palestinska texten skildrar mycket mer av det som händer innan kriget och mycket av det har inte den israeliska texten med alls. Varför?”

En flicka suckar: ”Ingenting är ju likadant!”

Med lite stöttning får de hjälp att se att den palestinska texten tar upp en rad oförrätter som skedde i upptrappningen inför kriget medan den israeliska hoppar över förhistorien, vilket framställer kriget som mer orättvist för dem.

”Utnötningskriget, var texterna överens om det?” frågar Mattias.

”Ja, att det hände men inte vem som startade det, och sånt”, svarar en kille.

Efter en knapp halvtimme avslutas diskussionen med att alla grupper får redovisa sina reflektioner. Mattias tar upp att den israeliska texten pekar ut flera länder som fiender, medan Palestina inte nämns alls. I den palestinska texten är det däremot främst Israel som är fienden. Varför? Eleverna kommer fram till att det beror på att Israel inte tycker att Palestina är ett eget land. De påpekar också att samma konflikter får olika namn av de båda sidorna, utifrån deras syn på vad som hänt.

Som avrundning får eleverna svara på två frågor enskilt på sina datorer:

Hur tror du att det påverkar konflikten att skolbarn på respektive sida får så olika versioner? Hur tror du att det påverkar dig och din syn på historia att jobba på det här sättet jämfört med att läsa om konflikten i en svensk lärobok?

Svaren på den första blir i stor utsträckning lika varandra. Eleverna tar upp hur konflikten göds och lever vidare av den vinklade informationen: ”Barn och unga blir uppfostrade helt olika med helt olika bakgrund och fakta. Det tror jag leder till att man går i samma hjulspår hela tiden och jag tror inte att man kommer ur tankebanorna av konflikt då uppfostran alltid är att hata andra sidan och inte försonas”, skriver en flicka. ”En kille svarar: ”Att skolbarnen får höra bara en version av konflikten leder bara till att konflikten fortgår. Det leder till en ytterligare polarisering mellan sidorna där de båda bara blir allt mer övertygade att just de har rätt. Barn växer upp med en del grundtankar som är svåra att ändra. Om bilden av motståndaren blir en av barnets grundtankar när de är små blir det väldigt svårt att ändra på dessa när hen växer upp. Detta leder till att samtal och kompromissar blir väldigt svåra att genomföra. Om man istället skulle lära ut båda sidors sätt att se på konflikten tror jag att den skulle gå och lösa mycket lättare.”

På den andra frågan svarar flera att det är intressant att få se de olika sidornas versioner och att de förstår mer av problematiken runt konflikten och hur de olika parterna ser på den. De tycker det är bra att förstå att texter kan vinklas. En flicka utvecklar: ”Man får alltså en tydlig bild att allt man läser inte alltid är hela historien. Det kanske inte är falsk information, men utesluten information kan också det ge en felaktig bild över en situation.” En annan elev skriver: ”Det ger större förståelse för situationen att arbeta på det här sättet. Det här sättet säger egentligen inte mycket om vad som faktiskt har hänt, utan bara om hur de inblandade ser på situationen. Detta är därför ett bättre sätt att analysera historiesyn. Rent faktamässigt kanske en svensk bok är bättre, eftersom den inte har någon ställning i frågan.”

Man får överblick och en bättre förståelse för vad man ser på nyheterna, man lär sig mer och det blir enklare att ta in informationen, man får in mer information, är andra kommentarer. Men alla är inte positiva. Några elever tycker att detta är ett dåligt sätt att lära sig eftersom informationen inte är objektiv, ”som i en svensk lärobok”. En annan elev säger tvärtom att detta sätt att lära ger en bättre bild eftersom en svensk lärobok kan vara ”vinklad åt ett håll om författaren är politiskt insatt”. En annan påpekar ungefär samma sak: ”De svenska läroböckerna kan ju också vara riktade och då kommer jag ju inte märka det.” Man kan alltså se att vissa elever får en ökad förståelse för att samma händelseförlopp kan se väldigt olika ut beroende på från vilken utsiktspunkt man har, medan andra blir frustrerade över vad de uppfattar som otydlighet.

Metoden att jämföra skolbokstexter om samma skeenden är utvecklad av Sami Adwan, professor vid universitetet i Hebron, och tidigare gästprofessor vid Segerstedtsinstitet, samt Dan Bar-On, professor vid Ben Gurion-universitetet. Den bygger på multinarrativ, det vill säga att ge flera tolkningar av samma händelseförlopp för att visa att bakgrund, syfte och egna upplevelser spelar in för hur man tolkar och skildrar händelser. Sättet att arbeta praktiseras idag i både israeliska och palestinska skolor för att öka förståelsen för den andra sidans syn på konflikten. Mattias Stadler och två av hans kollegor använder sig av samma texter som dem som används på de israeliska och palestinska skolorna men Mattias Stadler har kortat dem litegrann för att göra skeendena mer begripliga för svenska elever. Hittills har han prövat material och metod i både årskurs ett och årskurs tre och han konstaterar att det blev en djupare källkritisk analys i årskurs tre, där eleverna också kom in på hur Israels kunskapsmässiga övertag kan påverka historieskrivningen (Israel har mer och bättre utbildningsmöjligheter).

I Mattias Stadlers klasser är det få elever som har någon personlig koppling till Israel-Palestinakonflikten men han tycker det är bra att ämnet ligger en bit ifrån eleverna eftersom det ökar den intellektuella träningen när man inte är lika känslomässigt engagerad. Men längre fram, när han och kollegorna blivit bekväma med arbetssättet, vill han också gärna använda pedagogiken på fler områden, och gärna hitta svenska händelser i historisk närtid.

Mattias Stadler försöker alltid fördjupa sina elevers förståelse av det han undervisar om på olika sätt och öka deras känslomässiga inlevelse, personliga engagemang och förmåga att se saker ur flera perspektiv. I samband med undervisningen om andra världskriget har de bland annat fått träffa förintelseöverlevaren Michael Ben-Menachem och se filmen Night will fall, som bygger på den film som brittiska regeringen gjorde 1945 om de tyska koncentrationslägren. Han låter också sina elever låtsas vara amerikaemigranter och få skriva brev hem, och skriva en berättelse där de är deltagare i den ryska revolutionen. Han menar att empatiträning är en viktig del i undervisningen och att det också är ett tacksamt sätt att få elever att engagera sig.

”Ska vi skapa en demokratisk och empatisk värld så behöver vi träna på sånt. Det är också en del av skolans uppdrag. Vi är en propagandamaskin, vi ska lära eleverna att bli demokrater”, säger han och skrattar.

Den synen är något han utvecklat under sina år som lärare.

”Idag ser jag det uppdraget som mycket viktigare än när jag började. Då tänkte jag att jag skulle vara opartisk, men läroplanen ger ju faktiskt uppdraget att fostra demokratiskt. Jag ska inte vara neutral.”

Det vanligaste hotet mot demokratin, som Mattias Stadler ser det, är att människor inte förstår vad alternativet till demokrati är och uppvisar likgiltighet inför de odemokratiska krafterna.

”Det vill jag motverka.”

”Ska vi skapa en demokratisk och empatisk värld så behöver vi träna på sånt. Det är också en del av skolans uppdrag. Vi är en propagandamaskin, vi ska lära eleverna att bli demokrater”

Ett gott samtalsklimat i klassrummet

Bara ett par år efter andra världskrigets slut gjorde sociologen och psykoanalytikern Erich Fromm ett försök att förstå vilka psykologiska mekanismer som kunde tänkas ligga bakom människans onda handlingar. Han reflekterade kring relationerna mellan oss och de människor som är auktoriteter i våra liv och menade att vi måste skilja på rationella och irrationella auktoriteter. Den rationella auktoriteten står på en grund av verklig kompetens och behöver inte skrämma eller imponera. Hen ger effektiv hjälp utan att exploatera och kräver inte irrationell eller skräckfylld beundran i gengäld. Relationen präglas av jämlikhet, förutom i det avseende där den rationella auktoriteten har mer kunskaper eller större duglighet.

Relationen präglas av jämlikhet, förutom i det avseende där den rationella auktoriteten har mer kunskaper eller större duglighet.

Den irrationella auktoriteten är den rationellas motsats. Den bygger sin överhöghet på makt av fysisk eller psykisk art och kan använda sig av reell makt eller spela på ängslan och hjälplöshet hos dem som underkastar sig hans/hennes auktoritet. Makt och fruktan är den irrationella auktoritetens hörnstenar och kritik är förbjuden.

Föräldrarna (eller vilka vårdnadshavare vi nu har) är våra första auktoriteter, personal på förskolor och skolor kommer därnäst. Och som förälder eller pedagog kan vi välja att vara irrationella eller rationella auktoriteter. Både en rationell och irrationell auktoritet kan vilja att barnet ska få kunskaper och lära sig hänsyn mot andra. Men vägarna dit kan skilja sig rejält och vilka vägar man väljer får avgörande konsekvenser för barnets förmåga att tänka och handla självständigt. Detsamma gäller för förmågan att välja vilka som är ens egna auktoriteter: vem som helst som kan utöva makt eller den/de som har kunskaper vi behöver, vill ha eller beundrar.

I Sverige idag lever två ideal sida vid sida. Dels idéer om ett demokratiskt förhållningssätt till barn och unga (bland annat inspirerat av den danske familjeterapeuten Jesper Juul, psykologen Bo Heilskov Elvén och pedagogen Ross Greene) och dels föreställningar om vikten av tydlig ”gränssättning” - med vilket avses fasta regler, bestämda av de vuxna, som barn och unga ska lära sig att följa. Det går att förstå lockelsen i det senare förhållningssättet. Det kräver mycket mindre av en som vuxen - man har ju per definition alltid rätt och slipper tröttsamma och tidskrävande förhandlingar eller att ifrågasätta sig själv - och det ger snabbare resultat. Men risken är att man då fostrar lydiga ögontjänare.

För den som fått med sig att man själv och alla andra har både rätt och möjlighet att tänka och handla annorlunda än gruppen ter sig världen på ett helt annat sätt än för den som tränats i att vara till lags och lyda och lärt sig att makt ger rätt. Vi har därför alla ett ansvar att inte vara irrationella auktoriteter. Irrationell makt kan till exempel vara att säga att elever inte får ha mössor på sig inomhus, utan att kunna ange ett bra motiv (”jag ser inte ditt ansikte” är ofta helt enkelt inte sant). Allt vi säger åt andra att göra, som vi inte kan motivera när vi ifrågasätts, är irrationell makt.

Den som istället utövar en rationell makt hänvisar till sin större erfarenhet och kunskap och kan ge konkreta skäl när den vill att andra ska bete sig på ett visst sätt eller ta in viss kunskap. I ett demokratiskt klassrum är läraren en rationell auktoritet som låter elever få och träna på makt och ansvar utifrån sina förmågor. Troligen klarar inte många elever att planera hela upplägget för exempelvis en kurs om andra världskriget, men de flesta kan komma med värdefulla synpunkter på filmer att se eller böcker att läsa, redovisningssätt, ämnen för diskussioner eller lämpliga datum för ett prov. Öppna för deras medverkan där du ser att det är möjligt och lämpligt.

Lektionsförslagen i detta häfte handlar i stor utsträckning om att få eleverna att reflektera över, och kanske förändra sina värderingar och sitt sätt att prata eller vara med varandra. Fundera därför gärna över vilken roll du själv ikläder dig när du är lärare/ledare, och hur den hänger den ihop med den bild du har av att vara lärare och av vad din chef och dina kollegor förväntar sig av dig. Hur påverkas du av stämningen i arbetslaget? Av föräldrarnas bild av dig? Av dina elevers? Är du nöjd med din roll?

Undvik som ledare att falla tillbaka på din formella makt (som att du kan sänka betyg eller ge kvarsittning). Visa respekt för kritik av din undervisning eller ditt bemötande av eleverna, även när den framförs på ett omoget, aggressivt eller kanske tramsigt sätt. Ge eleverna erfarenhet av att deras tankar och åsikter räknas, och att man kan och får ifrågasätta människor som uppträder som auktoriteter i ens liv. Det är särskilt viktigt att de får träna på detta om de är dåliga på det eller gör det på ett provocerande sätt.

Innan ni börjar diskutera i klassrummet: prata igenom hur ni tycker ett bra samtal ser ut. Detta är ett tillfälle då eleverna och du är jämlika.

Ställ frågor som:

- Hur långa inlägg vill vi få göra?
- Hur kan vi ifrågasätta vad någon annan säger på ett respektfullt sätt?
- När och hur kan vi avbryta någon (kanske om någon säger något respektlöst, eller om man inte förstår vad personen menar och vill be den förtydliga?)?
- Hur håller vi ordning på vems tur det är att prata?
- Hur kan vi visa uppskattning för vad någon sagt?
- Hur skapar vi ett samtalsklimat som gör att alla vill prata?

Anteckna vad ni kommer fram till på tavlan, och spara också till kommande samtal (men revidera vid behov).

Be inför diskussionen någon eller några elever att hålla ett öga på hur samtalet utvecklas. De kan uppmärksamma om någon bryter mot vad ni enats om. Låt det uppdraget vandra mellan eleverna. Under era samtal och diskussioner bör till en början du som vuxen fungera som samtalsledare, men efterhand kan också elever få detta uppdrag.

Om eleverna uttrycker sig otydligt kan du be dem förtydliga sig. Om de kommer med fakta-påståenden - fråga varifrån de hämtat sina kunskaper (gör det både när det de säger är trovärdigt och när det är mindre trovärdigt) och hjälps åt att värdera källan.

Behåll en lugn och respektfull ton även om inte eleverna gör det. Det är viktigt att skapa en känsla av att det är i sin ordning att pröva tankar som ännu inte är färdigtänkta. Skriv ner påståenden som det uppstår frågetecken kring under samtalet och be den som uttalat det att kolla upp fakta till nästa lektion (kolla också själv, och glöm inte att följa upp!). Avsluta med att tillsammans utvärdera hur själva samtalet gick:

- Höll ni er till överenskommelserna?
- Vilken var svårast att hålla sig till? Varför?
- Kan någon ha tagit illa vid sig av något som sagts? Varför?
- Har ni lärt er något nytt? Vad?
- Har någon ändrat åsikt i någon fråga? Varför?
- Vill någon veta mer om något? Vad?

Om du har elever med extremistiska värderingar, eller som ofta provocerar eller kränker andra, kan det vara en bra idé att vara två vuxna vid samtal om svåra ämnen, så att en vuxen vid behov kan ta ut en elev ur gruppen för att fortsätta ett lugnt samtal utanför. Berätta varför du tog ut eleven. Om eleven är lugn kan du ställa frågor som: Har jag förstått dig rätt om jag tror att du menar ...? Vad tror du att någon från den grupp du uttalat dig om skulle säga om det du just sagt? Är eleven upprörd kan det vara bättre att vänta med det samtalet och i stället göra något annat.

Om eleven håller fast vid ståndpunkter som är kränkande kan du ta avstånd genom att till exempel påpeka att det eleven just sagt är oschysst och kränkande - men skilj tydligt på uttalandet och personen bakom. Säg alltså ”Det där tycker jag är fördomsfullt sagt och det oroar mig att du uttrycker dig så”, eller ”Det du sa är kränkande och det är inte schysst att uttrycka sig så”, men aldrig ”Du är rasist”. Ställ frågan: ”Kan du uttrycka den åsikten på ett annat sätt, som inte riskerar att kränka någon?” Detta för att inte stänga in någon i en roll av att vara fördomsfull eller extrem, som den sedan får svårt att backa ut ur.

Kom ihåg att vi människor ofta lever upp också till negativa förväntningar, så undvik att uttrycka sådana om någon, vare sig i ord eller med kroppsspråk. Öppna i stället hela tiden för att alla kan ändra sig, alla kan tänka om. Också du själv.

Några ord om att möta den redan fullfjädrade extremisten

Den här boken handlar om hur man kan förebygga och motverka våldsbejakande extremism bland unga. Den kan inte användas som grund för att arbeta med unga som redan är involverade i våldsbejakande extremism. Som lärare eller ungdomsledare kan du ändå komma att möta unga som redan har en tung förankring i en extremistisk våldsbejakande rörelse. Därför kommer här några rader om hur man kan tänka kring att bemöta dessa personer.

Det pratas ibland om att vi ”måste ta debatten” men en fanatiker är svår att nå och att bemöta den som redan är starkt ideologiskt driven och kunnig i sak kan kräva stora kunskaper och skicklighet i argumentationen. Misslyckas man kan extremisten ha fått ytterligare bränsle på sin brasa och förstärkts i sina övertygelser. Det kan alltså vara i sin ordning att välja att inte ta debatten. Det betyder inte att man därmed gett upp om själva människan. Alla personer har flera identiteter, flera intressen - någonstans kan man försöka hitta ett område där det går att mötas och prata, för att hålla kontakter och vägar ut ur den våldsbejakande extremismen öppna. Människor kan alltid ändra sig, men det blir betydligt svårare om vi trängt in dem i ett hörn där de bara tillåts vara en enda sak och vi har stängt alla vägar in i andra gemenskaper.

Räddningen för Peter Svensson, före detta medlem i ett kriminellt gäng, blev ett fyraårigt fängelsestraff där han fick möjlighet att utbilda sig till plattsättare. Det innebar att han fick känna att han kunde något annat än att vara kriminell. Under en tid i isoleringscell började han ifrågasätta den bubbla han levt i, och tron att det kriminella livet var det enda möjliga för honom. Han bad fängelseledningen om hjälp att ta sig bort från sitt tidigare liv och beskriver I UR:s program Samtiden - sekter och livet efter [67] en stor tacksamhet över att de faktiskt kom och lyssnade på honom när han bad om det: ”Mitt motivationsfönster var öppet. Jag lade mig platt. Där och då ville jag ha hjälp. Lyckligtvis så kom de. De uppmärksammade det då men hade de inte kommit så hade motivationsfönstret stängts igen. Det hade bara ytterligare förstärkt mitt hat till myndigheter.” Han fick hjälp med kontakter med Exit på Fryshuset i Stockholm och beskriver hur viktigt det var för honom att myndigheter och ideella krafter arbetade tillsammans för att stötta honom och visade att de trodde på att han kunde förändras. Viljan till förändring kom alltså från Peter Svensson själv, men föddes ur en möjlighet som kom utifrån, och stöttades och uppmuntrades utifrån. Att försöka ändra på någon som inte själv vill det är betydligt svårare.

I boken Sektsjuka skriver psykologen Håkan Järvå om en metod för att få sektmedlemmar att ifrågasätta sitt medlemskap: 1. En rådgivare visar för personen att den befinner sig i en fälla, en situation som hen är psykologiskt oförmögen att lämna. 2. Rådgivaren fortsätter med att säga att personen inte själv valt att gå in i fällan. 3. Rådgivaren drar paralleller till andra medlemmar, i andra grupper, som också befinner sig i fällor. 4. Till sist säger rådgivaren att det finns en väg ut och visar att det går att få hjälp och hur. Det är alltså aldrig fråga om något tvång, utan bara om att öppna andra vägar framåt. Rådgivaren bör försöka närma sig den kärna i individen som ännu är opåverkad av ideologin och väcka den genom att prata om vad personen tyckte om att göra innan den blev indragen. Dessutom behöver personen få information om hur manipulation och påverkan fungerar, för att förstå vad den varit med om, skriver Järvå. Han rekommenderar också att undvika konfrontationer och satsa på dialog; försöka inkludera den andre i ett positivt ”vi”; aldrig se sig själv som ”god” och den andre som ”ond”, eller som lockad av ”onda” krafter utan söka samtal där man öppnar för igenkänning åt båda hållen.

Med detta sagt: hot, våld och annan kriminalitet bör polisanmälas. Den som har anledning att vara rädd kan eller bör också hålla avstånd från den våldsbejakande extremisten.

67 Finns på UR Play

Material, övningar och diskussioner

Filmer

Armadillo Dokumentärfilm av Janus Metz, om danska soldater som deltar i insatser i Afghanistan och påverkas av grupptryck och får förvridna värderingar. Lärarhandledning finns på Filminstitutets hemsida.

Crash, spelfilm i regi av Paul Haggis, om vad det gör med människor att leva i ett samhälle där fördomar och aggressivitet styr förväntningarna inför varje nytt möte med någon annan och om hur vi alla är kapabla till både bra och dåliga handlingar. Lärarhandledning finns på Filminstitutets hemsida.

De ofrivilliga, spelfilm i regi Ruben Östlund, fem historier om skuld, ansvar, grupptryck och anpassning i vardagliga miljöer: skolan, ett kompisgäng, en gruppresa med buss, två tjej-kompisar och en släktfest. Lärarhandledning finns på Filminstitutets hemsida.

Die Welle, regi av Dennis Gansel. Film som bygger på verkliga händelser, om hur en lärare i undervisningssyfte skapar totalitarism i klassen och tappar greppet om utvecklingen. Bra som utgångspunkt för samtal om hur totalitära regimer kan påverka människor, om hur en diktatorisk ledare kan få med sig folk och om varför vi tycker om att slippa tänka själva. Lärarhandledning finns på filminstitutets hemsida.

Hannah Arendt, regi av Margrethe von Trotta, film om filosofen Hannah Arendt som skrev om rättegången mot nazisten Adolf Eichmann och om hur lydnad kan få oss att begå förfärliga grymheter och övergrepp. UR:s programserie Bildningsbyrån har också ett halvtimmes-avsnitt om Hannah Arendt

Hotel Rwanda, regi Terry George, film som bygger på den verkliga historien om hur hotelldirektören Paul Rusesabagina räddade 1200 personer undan folkmordet i Rwanda. Passar för undervisning om folkmord men också för att diskutera civilkurage och empati. Lärarhandledning finns på Filminstitutets hemsida

The road to Guantanamo, dokumentärfilm om tre unga muslimska engelsmän som sätts i fånglägret i Guantanamo och hålls fångna där i två år, utan rättegång. Bra att se som utgångspunkt för samtal om mänskliga rättigheter. Av Mat Whitecross och Michael Winterbottom. Lärarhandledning finns på Filminstitutets hemsida.

Youtubeklipp från Milgrams experiment, eller varianter på det.

Youtubeklipp om Solomon Aschs konformitetsexperiment.

Böcker

Conrad, Joseph: **Mörkrets hjärta**, klassisk roman om hur vi och dom-tänkande och avhumanisering kan påverka människor att begå grymheter.

Deogan, Tommy: **Män av våld**. Bok om våldsbejakande fotbollssupportrar, maskulinitet, grupptryck och gruppsammanhållning.

Erlandsson, Åsa: **Det som aldrig fick ske** (presenteras i kapitlet Vem blir extremist?)

Fröberg Idling, Peter: **Pol Pots leende**, dokumentärroman om några svenskars besök i Röda khmerernas skräckvälde i Kambodja på 70-talet och hur de blundade för det de inte ville se.

Goulding, William: **Flugornas herre**. Klassisk roman om hur gruppdynamik bland barn strandsatta på en öde ö leder till mobbning, våld och till sist mord.

Marianovic, Fausta: **Sista kulan sparar jag åt grannen**, Roman om kriget i Bosnien och hur det påverkar en människa att leva under väpnad konflikt och att fly.

Palmer, Brian och Larsmo, Ola: **101 historiska hjältar**. 101 korta porträtt av människor som begått modiga och handlingar och tagit risker för andras skull.

Seierstad, Åsne; **Två systrar** (presenteras i kapitlet Vem blir extremist?)

Utvik, Magnus: **Med Stalin som Gud** (presenteras i kapitlet Vem blir extremist?)

Radio

Min tid i Nordiska motståndsrörelsen, radiodokumentär av Martin Jönsson och Sigrid Edsenius (presenteras i kapitlet Vem blir extremist?) Finns på SR Play

Migranter från Afrika tar sig norrut på livsfarlig färd genom Alperna, om hjälparbetet i byn Briancon (presenteras i kapitlet Goda förebilder). Finns på SR Play

Övningar och diskussioner

1. En inre förebild

Läs om några modiga människor och vad de gjort (det finns många bra exempel i boken 101 historiska hjältar). Låt eleverna välja ut en person som de ser som en bra förebild för dem själva, antingen ur boken eller fritt. Presentera sedan ett hypotetiskt scenario (skapa ett som känns relevant för just dina elever, det kan handla om mobbning ledd av en stark ledare, en kompis som är väl dominant och tycker man ska testa någon drog, tryck från en religiös ledare eller en förälder eller lärare som tycker att barn och unga bara ska lyda) och be eleverna skriva/resonera kring vad deras förebild hade gjort i en sådan situation. Hur hade personen agerat? Vad hade den sagt? Hur hade den bemött ilska och uppkäftighet? Vad hade den sagt om den blivit hotad? Avsluta med samtal om situationer då de själva varit modiga och ifrågasatt en auktoritet. Vad hände? Hur gjorde de motstånd? Sökte de stöd av andra? Fick de det? Hur kändes det efteråt? Kan det finnas situationer där man inte bör säga ifrån, fast man tycker det som händer är fel (för att det är för farligt, t ex)? Vad kan man då göra i stället? Hur är jag lik min förebild redan idag?

2. Vad kan vi göra?

Vad tycker ni är orättvist i er omgivning, finns det något ni vill göra tillsammans för att förändra? Ordna en loppis, en ljusmanifestation eller ett upprop i sociala medier?

Kan ni i klassen/gruppen engagera er tillsammans på något sätt? Vad behöver bli bättre i er närmiljö, och vad kan ni göra åt det? Försök, om möjligt, att tillsätta en arbetsgrupp i klassen som får ansvar för att se till att det blir verklighet av någon eller några av idéerna!

3. Hur kan man göra i stället?

Se filmen De ofrivilliga tillsammans. Dela in eleverna i fem grupper som får i uppgift att analysera varsin del i filmen (som innehåller fem historier).

- Hur känner karaktärerna varandra?
- Finns det någon som har mer makt än de andra? På vilket sätt?
- Vad är det som får dem att bete som de gör?
- Var i berättelsen går det snett och varför?
- Hade någon kunnat stoppa det negativa händelseförloppet? Var, när och hur?'

Låt sedan eleverna spela upp sin scen, men med en annat, slut.

- Varför tycker de som spelade upp scenen att detta var bättre?
- Vad tycker de andra eleverna?
- Är den nya versionen realistisk?
- Finns det risker med den lösning gruppen valt? Vilka?

Gör gärna denna övning också med händelser som elever i klassen varit med om. Låt några spela upp hur saker faktiskt gick till och låt sedan de andra komma med förslag på hur de kunnat göra i stället.

4. Vilket är mitt ansvar?

Berätta: 1994 skedde ett folkmord i Rwanda. 800 000 människor mördades, mestadels med machete, av grannar och före detta vänner. I samtal med författaren Jean Hatzfeld berättade den 25-årige Pancrace att dödande är något svårt och otäckt om man själv måste besluta om det. Men agerar man på myndigheternas order, har blivit förberedd och känner sig manad från olika håll, och dessutom tror sig veta att det inte kommer få några allvarliga konsekvenser för en själv, då känner man sig lugnad och tar itu med uppgiften utan någon oro. Den trettioåttaårige Jean-Baptiste förklarar: ”Den enda regeln var att fortsätta tills arbetet var slutfört, hålla en tillfredsställande takt, inte låta någon komma undan och plundra vad vi kom åt. Det var omöjligt att misslyckas.” Vad drev dessa vanliga män att börja döda? En av männen sammanfattar: ”Vi hade blivit lärda att alltid lyda och vi fick en order.”

- Vilket ansvar har vi för att saker går fel i sammanhang där vi inte har några avsikter att såra eller skada någon? När vi bara anpassar oss eller lyder?
- Jämför med idrottare som deltar i idrottsevenemang i diktaturer (vilket stärker dessa diktaturers självbild och anseende). Är det okej?
- Bör man lyssna på en artist som blivit dömd för att ha slagit sin flickvän?
- Är det okej att umgås med människor som begår brott, utan att säga ifrån att det de gör är fel?
- Finns det situationer där man inte har något ansvar för vad man gör, eller för vad som händer runtomkring en?

Denna diskussion passar bra ihop med att se filmerna Hotel Rwanda eller Hannah Arendt.

5. Vi anpassar oss

På youtube finns filmklipp av Solomon Aschs studie om konformitet (läs mer om det i stycket Social anpassning, i denna bok). Se ett klipp och diskutera med eleverna:

- Varför säger försökspersonerna fel?
- Varför blir det lättare att svara rätt när någon annan också säger emot gruppen, eller när de får skriva ner sina svar så att ingen annan ser vad de svarar?
- Har de själva varit med om någon liknande situation i verkligheten?

Samtala också om andra sätt vi anpassar oss på, och vilka konsekvenser det kan få, utifrån stycket Social anpassning.

6. Jag och den andre

Bakgrundskunskap för dig som lärare: Studier visar att när vi ser bilder av människor med annan hudfärg eller etnicitet så reagerar den mycket gamla del av vår hjärna, amygdala, som styr rädsla och aggression. Det skulle kunna vara ett tecken på att främlingsrädsla är något nedärvt hos oss. Men nya studier av forskaren Susan Fiske visar också att amygdalan hos de av oss som är vana vid att umgås med människor från andra kulturer inte reagerar på bilderna. Det räcker rentav att före testet få försökspersonerna att tänka på människor som individer i stället för som representanter för en grupp. Vi kan alltså väldigt lätt träna oss till mindre fördomsfulla reaktioner på ”de andra”.

Själva övningen: Låt eleverna se på bilder av människors ansikten. Titta först utan kommentarer, alla tillsammans. Låt dem sedan välja ut någon av de människor som de bedömer är mest olik dem själva. Ge dem i uppgift att skriva en kort text om denna person ur jag-perspektiv, där den berättar om sina rädslor, mål i livet och vad som får personen att skratta. Låt några elever läsa upp sina texter. Hur kan vi bli bättre i vardagen på att se människor som individer? Samtala om vad de tänkte och kände när de gjorde denna övning. Berätta sedan om Susan Fiskes studie och om andra psykologiska mekanismer hos oss som kan påverka hur vi ser på andra.

Ansiktsporträtt kan du hitta på
www.facity.com (men se till att informationen om personerna inte når eleverna)

https://www.nationalgeographic.com/travel/your-faces-of-the-world-photos/

7. Se sig själv i andra

Se filmsnutten All that we share (bara tre minuter lång), från TV2 Danmark, på Youtube, som visar hur vi alla tillhör många olika grupper och har saker gemensamt med så gott som alla.

Diskutera:

- Vad tror ni att de i filmen tänker när de kommer in?
- Vad tänkte du själv i början av filmen?
- Och nu när du sett hela?
- Vad tänker du om den unge kille som gråter när han ställer sig bland dem som mobbat?
- Vad tänker du om den unge mannen som ensam går fram som bisexuell?
- Och om kvinnan som är den första att ta ett steg fram när de frågar vilka som känner sig ensamma ibland?
- Kan ni själva upprepa vad de gör i filmen?
- Vilka vill ni bjuda in att vara med (kanske passar den att göra på ett föräldramöte)?
- Vilka frågor vill ni ställa?
- Hur gör man för att alla som deltar ska känna sig trygga? Finns det frågor ni bör undvika att ställa?

8. Klee eller Kandinsky

Låt eleverna, utan att de andra ser, en efter en titta på en tavla av Klee och en av Kandinsky (lätt att hitta många exempel på nätet) och välja vilken de gillar bäst. Låt Klee:arna en efter en gå och ställa sig ihop i en grupp och Kandinskyanhängarna i en annan.

Diskutera sedan: Hur kändes det att välja? Vad hände med grupperna? Uppstod det jubel när någon ny anlände till gruppen? Började elever småtjafsa med varandra mellan grupperna? Hur kände de när de stod där tillsammans med de andra, blev de glada när någon valde samma konstnär som de själva? Varför?

Berätta om experimentet (forskaren som genomförde det heter Henri Tajfel) och förklara vad vi- och dom-tänkande är.

Diskutera:

- Fyller vi -och domtänkande någon positiv funktion idag?
- Vilka problem i samhället kan bero på vi- och domtänkande?
- I vilka situationer kan du komma på dig själv med vi- och domtänkande?
- Hur många olika grupper kan du komma på att du själv tillhör?

Skriv ner enskilt och redovisa sedan i grupp.

9. Jag kan bli modigare

Ställ alla stolar i en ring och berätta att ni nu ska göra en övning som handlar om empati (eller snällhet) och civilkurage (eller mod). Du kommer läsa upp ett antal påståenden och när de håller med ställer de sig upp och byter plats med någon annan som också ställt sig upp. Om man är den enda som rest sig upp får man byta plats med dig.

Nedanstående påståenden är förslag – anpassa exemplen efter din grupp!

Läs upp:

- **Jag har någon gång rest mig upp för någon som bättre behöver mitt säte i kollektivtrafiken.**
- **Jag hjälper regelbundet till med städning och matlagning hemma.**
- **Jag har sagt ifrån när någon retar någon annan.**
- **Jag är eller har varit skådespelare i en pjäs.**
- **Jag är inte rädd för att vara den enda nya i en grupp.**
- **På fritiden umgås jag med många sorters människor.**
- **Jag vågar säga vad jag tycker i klassrummet.**
- **Jag hjälper mina syskon när de behöver det.**
- **Jag lagar ofta mat hemma utan att någon bett mig.**
- **Jag vågar klappa främmande hundar, om ägaren säger att man får.**
- **Om jag inte håller med någon så säger jag det på ett schysst sätt.**
- **Om jag inte håller med mina föräldrar så säger jag det på ett trevligt sätt.**
- **Jag har gett bort pengar till någon som behöver dem bättre än jag.**
- **Jag har på ett schysst sätt hjälpt någon som inte pratar svenska att förstå hur de ska göra något.**
- **Jag hjälper mina mor- eller farföräldrar med saker.**
- **Jag är ledare för någon fritidsaktivitet.**
- **Jag är modig.**
- **Jag är snäll.**
- **Jag kan bli ännu modigare.**
- **Jag kan bli ännu snällare.**

Diskutera efteråt:

- Vad är det att vara snäll/empatisk? Diskutera de exempel ni använt!
- Vad är det att vara modig/visa civilkurage? Diskutera de exempel ni använt!
- Vilka situationer i livet kräver att man är både modig och snäll samtidigt?

10. Det sluttande planet

Se klipp på Youtube från Stanley Milgams lydnadsexperiment. Man brukar prata om ”det sluttande planet” för att beskriva hur vi kan ledas till att göra allt dummare saker. Har vi redan gjort något en gång får vi svårt att motivera för oss själva varför vi inte ska göra det en gång till, och för varje gång blir saker kanske lite värre. Diskutera hur det sluttande planet gestaltar sig i i Milgrams experiment. Varför slutar inte försökspersonerna att bestraffa eleven när han protesterar? När borde de ha avbrutit? Hur ser försökspersonerna ut att må av det de gör? Vad tror de hade kunnat hjälpa dem att avbryta? Berätta mer om experimenten (läs på i stycken Lydnad och hierarkier, Goda förebilder och Psykisk självständighet).

Litteratur-förteckning och tips

Utbildning

Segerstedtsinstitutet vid Göteborgs universitet har regeringens uppdrag att arbeta förebyggande mot våldsbejakande extremism. De ger kursen Tolerans, identitet och extremism, för lärare och andra som arbetar med unga och som vill utveckla sina kunskaper och sin förmåga att undervisa om dessa frågor. 15 hp.

Rapporter och böcker

Alsander Anton, (red): Tillsammans för tillit och demokrati. Civilsamhällets handbok för arbete mot våldsbejakande extremism. (Utgiven av Forum för idéburna organisationer med social inriktning) Många tips på hur man kan arbeta praktiskt och få finansiering.

Barnombudsmannen: Barns och ungas erfarenheter av våldsbejakande islamistisk extremism. Röster om erfarenheter av och tankar om våldsbejakande islamistisk extremism, (egen eller andras). Bra för förståelsen av varför extremismen lockar men också hur den påverkar dem som väljer att ta avstånd från den. Finns på nätet.

Byréus, Katrin: Du har huvudrollen i ditt liv. Läsning för dig som lärare/ledare. Dramapedagogen Byréus presenterar Forumteater, ett sätt att träna nya handlingsmönster att plocka fram i situationer som kräver ifrågasättande och civilkurage. Boken innehåller också värderingsövningar.

Davies, Lynn: Review of Educational initiatives in Counter-extremism Internationally. What works? Lynn Davies, professor i internationell utbildning, har sammanställt resultat från forskning kring hur skolor kan förebygga och motarbeta våldsbejakande extremism. Finns på nätet.

Europarådet: Undervisa om kontroversiella frågor.[1] Rapport om förhållningssätt och arbetssätt i klassrummet; innehåller konkreta övningar och förslag på upplägg som lämpar sig för att diskutera kontroversiella frågor, som dialogcafé och forumteater. Finns på nätet.

Forum (samarbetsorgan för idéburna organisationer med social inriktning): 75 exempel på handlingskraft. Kortfattade beskrivningar av 75 projekt som förebygger eller motverkar våldsbejakande extremism.

1 Rapporten finns på en rad europeiska språk och har tillkommit i samarbete mellan flera europeiska forskare. Den innehåller också en rad övningar för lärare, som utvecklar förmågan att undervisa i kontroversiella frågor. https://rm.coe.int/16806d8d5c

Herz Marcus: Socialt arbete, pedagogik och arbetet mot så kallad våldsbejakande extremism. Rapport från Segerstedtsinstitutet (2016). En kritisk genomgång av forskningsläget kring arbetet mot våldsbejakande extremism samt av metoder som används i detta arbete. Många skarpa analyser och kritiska resonemang kring hur samhällets syn på våldsbejakande extremism ser ut och hur samhällets strukturer inverkar på människor. Framhåller vikten av att skapa social trygghet, demokrati och gemenskap. Finns på nätet.

Hultén, Eva-Lotta: Resan från mörkrets hjärta - om ondskans och godhetens mekanismer. Bok i två delar där den första handlar om vad det är för socialpsykologiska mekanismer som gör att vi människor under vissa omständigheter kan begå förfärliga övergrepp på och grymheter mot varandra. Den andra delen berättar om vad som utmärker människor som i stället visar empati och civilkurage och tar risker för att hjälpa eller rädda andra - och hur fler kan bli som dem.

Järvå Håkan (red): Sektsjuka. Bakgrund - uppbrott - behandling. Om hur människor påverkas av att vara del av en sekt och hur man kan bemöta och stötta den som vill ha hjälp att lämna.

Mattsson, Christer; Hermansson Adler, Magnus: 10 lektioner om tolerans. Om toleransprojektet och hur man kan arbeta med historia och kulturprojekt för att främja tolerans, demokrati och gemenskap i skolan.

MUCF (Myndigheten för ungdoms och civilsamhällesfrågor): Ung och extrem: högerextremism/ islamistisk extremism (två rapporter) Genomgång av rörelsernas historia, ideologiska bas, symboler och utbredning samt i viss mån av forskning kring vilka motstrategier som är effektiva. Finns på nätet.

MUCF: Främmande är skrämmande, rapport om ungas tankar och erfarenheter av våldsbejakande extremism, byggd på fokussamtal med unga mellan 15 och 25 år. Finns på nätet.

UNESCO: A Teachers Guide on the Prevention of Violent Extremism. Rapport som bl a innehåller tips på hur och när man kan ta upp diskussioner om våldsbejakande extremism i klassrummet och hur man skapar ett klassrumsklimat som är inkluderande, främjar respektfulla dialoger och öppnar för diskussion och kritiskt tänkande. Finns på nätet.

Stöd

Föreningen Hjälpkällan ger stöd till den som vill lämna en sluten rörelse:
www.hjalpkallan.se